

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

Csendes népek – avagy az etnosztereotípiák néhány logikai-tipológiai sajátossága

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ (1954) Budapest

Apám, mint a jütlandiak általában, szűkszavú ember volt.
Asta Nielsen: *A hallgatag múzsa*¹

Ha egy honfitársunk nem ért valamit, *elmagyarázzuk* neki, miről van szó. Ha mondandónkat velősen, kertelés nélkül akarjuk kifejezni, sokszor tesz jó szolgálatot a *magyarán* határozószó. A VILÁGOSSÁG TUDÁS teológiai, filozófiai, kognitív nyelvészeti metaforában ezúttal egy népnév, a saját népünk neve játszik a forrástartományhoz hasonló szerepet. E szavak ugyanis azt sugallják, hogy amit *megmagyaráztak*, azért érthető, mert *magyar*. A *magyarázat*nak azonban nemegyszer az a célja, hogy ködösítsen, s nem az, hogy megvilágítson valamit. Szemléletes példa erre Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem* című karcolatfüzérének egyik darabja, a „Magyarázom a bizonyítványom”, amelyben Bauer a kezében tartott dicstelen okirattal így áltatta a papáját: „ez még nem végleges bizonyítvány – ez csak afféle lenyomat, amit ideiglenesen kiosztottak nekem”.² Megszeppenve, szorult helyzetben *magyarázkodunk*, megpróbáljuk *kimagyarázni* nehezményezett viselkedésünket. A *magyar nyelv történeti etimológiai szótára* szerint a *magyaráz* és a *magyarázat* a Jókai-kódexben (1440 k.), a *magyarán* Calepinus latin–magyar szótárában (1585), a *magyarázkodik* Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* (1662) bukkant fel először.³

Lajtai L. László vaskos monográfiát szentelt az első magyar nyelvű történelemtankönyvekben kirajzolódó magyarsággépnek. Kötete címéül, bevezetése mottójául ugyanazt az idézetet választotta: „*Magyar nemzet vagyok.*” A kisdíákoknak a „*Mitsoda Nemzet vagy?*” kérdésre kellett így felelniük. Losontzi István (1709–1780) tankönyve, az először 1771-ben Pozsonyban megjelent *Kis Tükör* (1773-tól *Hármas Kis Tükör*) majdnem egy évszázadon át, 1868-ig szolgálta az ifjúság hazafias nevelését. A nagykőrösi református gimnázium igazgatója maga sem gondolta volna, hogy a *Tükör* legalább hetvenegy kiadást fog megérni, s hogy „felekezeti bestseller”, az „enciklopédikus tudás családi kézikönyve” válik belőle. A *Magyar nemzet vagyok* mondatot ma agrammatikusnak érzi a nyelvhasználó, a *nemzet* szó 'valamely nemzetségből származó személy, ivadék, sarj' jelentése kikapott a használatból, de már 1842-ben is furcsának tartották, mert a kötet átdolgozója megváltoztatta a kérdést – „*Micsoda nemzetből való vagy?*” –, és a kérdésre adandó választ: „*A' magyar nemzetből vagyok.*”⁴

Ez nekem kínaiul van – mondjuk, ha nem értünk valamit. A nyelvek túlnyomó többségében rögzültek a teljes meg nem értést egy másik nyelvhez hasonlító szófordulatok. Azok a nyelvek számítanak különösen érthetetlennek, amelyeknek még az írásmódja is merőben más. A *kínai* alighanem az első helyet vívta ki magának ezen a listán, többek között az albán, bolgár, észt, francia, görög, holland, katalán, lengyel, lett, litván, német, orosz, portugál, román, spanyol nyelv idiomatikus kifejezéseiben szerepel ebben az értelemben. (A héber nyelvben sincs ez másként. Magyarán: ha a héber nem ért valamit, az neki is kínaiul van.) Előkelő helyezést ért még el a *görög* (angol, latin, norvég, portugál, svéd), a *héber* (finn, francia, holland, izlandi, portugál) és némileg meglepő módon a *spanyol* (cseh, macedón, német, szerbhorvát, szlovák, szlovén). A dánokat az értelmetlen zagyaság egy mesterséges nyelvre, Johann Martin Schleyer műnyelvére, a *volapükre* emlékezteti.⁵ Más nyelvekhez hasonlóan a magyarban is több népnév játszhatja ezt a méltatlan szerepet. Ha egy szót sem értünk valamiből, azt is mondhatjuk: *Nekem ez hottentottául van.*⁶ A cseh nyelvben viszont a magyaroknak jut osztályrészül ez a keserű sors: *Pro vás je to mad'arština*, azaz: *Magának ez magyarul* (értsd: 'kínaiul, hottentottául') *van*. A kettős értékelés egy töről fakad: ami a miénk, az érthető, ami a másé, az érthetetlen. Önelnevezésük szerint egyedül a *szlávok* azok, akik megértik a szót (*slovo*), az azonos tövű *szlovák* és *szlovén* népnév is erről tanúskodik, a szomszédos németeket ezért nevezték némának, beszélni nem tudóknak.⁷ A szlovákban a néma *nemý*, a német ember pedig *Nemec/Nemka*.

Minden népnek van önelnevezése (autoetnonima), és a szomszédok is hívják őket valahogy. A belső (endonima) és a külső (exonima) népnév rendszerint eltér egymástól, mint a *magyar*, illetve a *hongrois* (francia), *ungarsk* (dán), *węgierski* (lengyel). A külső népnév azonban a *magyar* szó származéka is lehet, mint a román *maghiar* vagy a szerbhorvát *mađarski/madžarski*. A külső népnevek használatát az érintettek gyakran nehezményezik, sokszor indokolatlanul. A szomszéd népek *oláh*, *rác*, *tót* nevének használatához eredetileg nem tapadt sértő szándék, lekicsinylés. E nevek a 19. század közepétől fokozatosan háttérbe szorultak, lépésről lépésre kiszorították őket önelnevezéseik magyar változatai: a *román*, a *szerb*, a *szlovák*. A külső népnevek használatának helyességét vagy helytelenségét firtató kérdésben a közelmúltban elhunyt Kálmán Lászlóval (1957–2021) értek egyet, aki elégedetten állapította meg: „Magyarország szerencsére sosem erőltette, hogy a *magyar* szó terjedjen el a többi (*Hungarian, Ungarisch, hongrois, venger* stb.) elnevezés helyett.”⁸

A *bozgor* a magyarok egyik csúfneve Romániában. A nyelvészeti szempontból fölöttébb különös szót Szilágyi N. Sándor erdélyi nyelvész fogta vallatóra. A magyarok nagyon sértőnek érzik, mert azt hiszik, hogy román szájon 'hazátlan' értelemben forog. Márpedig ha azt hiszik, akkor számukra valóban azt is jelenti. A helyzetben az a legfurcsább, hogy a románok mit sem tudnak erről, ők 'magyar' értelemben használják a szót. Amikor egy román csúfolódva azt mondja, hogy *bozgor*, „igen-csak el lesz képedve, ha mi azzal ripakodunk rá, hogy vegye tudomásul, nekünk igenis van hazánk, mert nem érti, hogy jön ez ide, mikor ő ennek nem állította az ellenkezőjét”. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a magyarok időközben jó néhány románnal megosztották, mit is jelent a szó igazából. A *bozgor* feltehetően a 20. század tízes–húszas éveiben keletkezett. Szilágyi a *bozmege* (a román *fül o*-nak hallja az *a* hangot) és az *ungur* összevonásaként magyarázta keletkezését, amiben „az is közrejátszhatott, hogy az *ungurnak* ikerszoí formája is van, az *ungur-bungur*”.⁹ Párhuzamként a románok *nusty* nevét említette. Mivel nem értettek magyarul, Budapest 1919. évi megszállásakor minduntalan azt mondták, hogy *nu știu*, azaz: nem tudom. Kallós Ede a hangutánzás mintájára szótánzó névadásnak nevezte, ha egy népet a rá valamiért jellemzőnek tartott szavakkal neveznek meg.¹⁰ Az 1830-as évektől az olaszok megnevezésére használt *digó* is ilyen; a *dire* ige jelen idő egyes szám első személyű *dico* 'mondom, hé!, hallja csak' alakját Fiumében és Velencében *digo*-nak ejtik.¹¹

A *magyar* szó eredetével kapcsolatban nem alakult ki tudományos közmegegyezés, még abban sincs teljes egyetértés, hogy összetétel-e, avagy képzett szó. A tudós szófejtők talán csak abban értenek egyet, hogy a lehetséges etimont vagy etimonokat keresve mindenképpen vizsgálniuk kell a mondai ősök (*Hunor* és *Magor*) nevét, a *megyer* törzsnevet, legközelebbinek tartott rokonaink, az obi-ugor vogulok (manysik) és osztjákok (hantik) önelnevezését, illetve patrilineáris exogám fratriák nevét.¹² Feltehető, hogy önelnevezésünk egykor éppúgy egy bizonyos nemzetséghez tartozó embert jelentett, mint számos uráli nyelvben,¹³ illetve a világ nyelveinek többségében. Az egyes népek, törzsek, az összetartozás érzését kollektív tudatba emelő kisebb-nagyobb csoportok azért adnak nevet maguknak, hogy megkülönböztessék magukat másoktól. Ez a természetes pragmatikai igény magyarzza, hogy a saját név nem lehet általános, csak egyedi, kizárólag a saját csoportra vonatkoztatható, 'ember' jelentéssel való adatolásuk ezért pontatlan, értékszempontú történeti visszavetítés. „Emberen” ugyanis egykor rendszerint férfit értettek, nem nőt, férfit, de nem magatehetetlen aggastyánt, hanem fiatal harcost, nem akármilyen fiatal harcost, hanem az ő törzsükhöz, nemzetségükhöz, népükhöz tartozó derék vitézt.

Tudományos műszóval etnocentrizmusnak nevezik azt az egyetemes jelenséget, amelyet William Graham Sumner amerikai társadalomtudós 1906-ban megjelent *Népszokások* című művében így körvonalazott: „az egyén számára saját csoportja mindennek a középpontja, s minden egyebet ehhez mér, ennek alapján rangsorol. ... Minden csoport saját szokásait tekinti az egyedül helyesnek, s ha azt látja, hogy más csoportok más szokásokat követnek, ez gúnyos megvetését váltja ki.”¹⁴ Meghatározása minden valamirevaló szociológiai, szociálpszichológiai kézikönyvben szerepel, és a legutóbbi időkhöz a fogalom bevezetését is neki tulajdonították. Boris Bizumic, a canberrai nemzeti egyetem pszichológiaprofesszora hívta fel a figyelmet arra, hogy a fogalmat már a krakkói születésű Ludwig Gumplowicz is használta 1879 és 1905 között kiadott német és lengyel nyelvű könyveiben, tanulmányaiban, illetve 1885-ben angolul megjelent kötetében.¹⁵ A grazi jogászprofesszor, a szociológia egyik megteremtője a *geocentrizmus* és az *antropocentrizmus* mintájára alkotta meg a kifejezést. *Der Rassenkampf* című könyvében a következőképpen fogalmazott: „minden eddigi történetírást korlátozott etnocentrikus nézőpontok uraltak. [...] Bizvást állítható, hogy a történetírás túl-

nyomó része mind ez ideig voltaképpen pusztán abból a szubjektív emberi szükségletből fakadt, hogy a *sajátot* és *közelit* dicsőítsék, s hogy az *idegent* és *távolit* egyidejűleg lealacsonyítsák és gyalázzák.”¹⁶ Northrop Frye pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a politikai ideológia számos csúcsteljesítménye – példaként Abraham Lincoln gettysburgi beszédét (1863), valamint Winston Churchill 1940-es években mondott beszédeit említette – válságos helyzetekben azt „az elvet hívja segítségül, hogy csak akkor leszünk bármivé, amikor már tartozunk valamihez, hogy hűségünk és összetartozásunk megelőzi értelmünket”.¹⁷

A magunk értésének kifejezésére sokszor tesz jó szolgálatot a saját népünk nevéből képzett *el-magyaráz* ige, *magyarázat* főnév és *magyarán* határozószó, ha valamit végképp nem értünk, más népek nyelvét (*kínai, hottentotta*) emlegetjük, ha pedig valami nem úgy van, mint ahogy megszoktuk, gyakran vesszük számkra a szomszéd népek nevét. Ha tetszik, ha nem, a szomszédok mindig is gondolni fognak valamit a szomszédairól. Nincs ebben semmi meglepő, így van ez, amióta világ a világ. Sir Edmund Leach szerint az elhatárolódás, a mi-tudat megerősítése alapvető sajátja az embernek: „Szükségünk van rá, hogy különbözőnek tudhassuk magunkat emberi lényekként más állatoktól, »mi«-ként ellenségeinktől és még inkább vadidegenektől.”¹⁸ A szomszédainkról tett megállapításaink gyakorta durvák és igaztalanok, nem árnyaltságukkal vagy a bennük foglalt gondolatok magvasságával tűnnek ki. Nem egyedi vonásaik a legérdekesebbek, hanem az irántuk mutatkozó makacs szükséglet. A közösségi összetartozásnak, a kollektív viselkedésmintáknak fontos elemei a megszokottól való eltéréseket megfogalmazó kijelentések. A *mi* és *ők* éles szétválasztásának egyik gyakori módja a nemzetségek, népek és vallások megnevezésére szolgáló nevek sértő, gúnyos használata szólásainkban: *cigányútra ment a falat* ('félrenyel'), *csehül állunk* ('nem jól mennek a dolgok'), *zsidó van benne* ('megfordított kártyalap a pakliban').

Az etnonimákat tartalmazó állandósult szókapcsolatok külön alcsoportját alkotják a népről, vallásról vagy rasszról vett ízletes ételféleségek nevei (*angol mustár, cigánypecsenye, négercsók, rácpony, zsidótojás*), de sokszor a törvényestől, a társadalmi elvárástól elütő viselkedésmódot (*cigányhit* – 'vadházasság'), az emberi fogyasztásra való alkalmatlanságot (*cigánybúza* – 'gyomnövény'), a használhatatlanságot (*oláhablak* – 'vakablak') vagy a silány minőséget (*zsidózsák* – 'jutából vagy csalánból készített zsák')¹⁹ is ilyen elnevezésekkel illetik. A ma már avult *zsidóvecsernye* ('nagy zaj, lárma') a lehetetlenséget kifejező tréfás elnevezések²⁰ közé tartozik, mint a *Meglesz a törökök húsvétján* ('sohasem lesz meg'). Az élcelődő szólásokban előforduló etnonimák nemegyszer az ellenkezőjére fordítják a szavak jelentését: *Eltalálta, mint a cigány a búzavetést* ('igencsak melléfogott'); *Megtanítlak oláhu nevetni* ('sírni'); *Pénzibe van, mint tótnak a szappan* ('nem tisztálkodik'). Hadrovics László arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen sűrűn fordulnak elő frazeologizmusok a hasonlító mellékmondatok között, amelyek egyik alfaja a népnévvel való hasonlítás.²¹ Egy-egy nép tagjainak jellemző kinézete, hagyományos viselete, előszeretettel fogyasztott tápláléka, üzött foglalkozása, mindennemű szokása, állítólagos testi-lelki tulajdonságai, szellemi képességei egyaránt a hasonlítás alapjául szolgálhatnak: *Hegyes, mint a tót süveg / mint a harmathasító tót bocskor. Rátalált ő társára, mint a tót a kására. Járja az országot, mint a drótos tót.*²²

Az állandósult szókapcsolatokban egy megnevezés nem cserélhető fel egy vele azonos vagy rokon értelmű másikra: *Nekiesik, mint tót [*szlovák] az anyjának*. A közmondás igazságtartalmáról egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat kimutatná, hogy ez a tiszteletlen magatartás nem egyetlen nép fiaira, leányaira jellemző, de adatok hiányában nem állapítható meg, hogy melyik nép jár elől az anyaszomorításban. Ám amikor az anyanyelvi beszélő a helyzethez illő, találó szólással él, nem mindig áll szándékában, hogy másokat sértegessen. Bárki meggyőződhet erről, ha nem rest elvégezni egy egyszerű kísérletet. Ha a kötetlen beszélgetésben elhangzik egy nép, nemzetiség vagy vallás nevét tartalmazó ártalmatlan szólás vagy közmondás, öt-hat perc múlva vonja kérdőre beszélgetőtársát, hogy miért kárhóztatta, mondjuk, a tótokat. Arra sem fog emlékezni, hogy egyáltalán kiejtette ezt a népnevet. A kérdőre vont személy értetlensége úgy is felfogható, mint a figuratív kifejezések figuratív volta mellett szóló erős érv. Ha a *Rómeó és Júliára* váltottunk jegyet a színházba, a szöllyeszékben akkor sem gondolunk északi szomszédainkra, amikor az első felvonásban a szolga nagy sietve így számol be úrnőjének: „Jaj, nagyasszony, a vendégek meggyöttek, a vacsorát föltalálták, a kisasszonyt keresik, a kamrában szidják a dajkát, mint a bokrot, minden tótágast áll.”²³

Ha átruccanunk a szomszédba, nekünk is volna okunk méltatlankodni. A 2014-ben megjelent szlovák szlengszótár tanúsága szerint a *madár* egyik közhasznú jelentése: *hlupák, tupec, nechápavý*

človek, azaz: ostoba, hülye, nehéz felfogású ember.²⁴ Dobossy László a magyarokra vonatkozó cseh szólásokból válogatott össze egy csokorra valót, gyűjtéséből kiderül, hogy a csehek nemcsak ostobának, lustának és mocskos szájúnak tartják a magyarokat, hanem megbízhatatlannak is. Egyik példája: *za uherský měsíc / rok*, azaz: magyar hónap / év alatt, 'sohanapján'.²⁵ A roppant gazdag anyagból választott néhány példa is kellőképpen szemlélteti, hogy a szomszédok sokszor festenek kedvezőtlen képet egymásról. A frazeológiai hadszíntéren mindenki a magáét hajtogatja, számtalan *mi* és számtalan *ők* szűrődik ki a hangzavarból. Az efféle túláltalánosító ítéletek a másik nép minden egyes tagjára vonatkoznak, és a saját nép minden egyes tagjáról az ellenkezőjét sugallják: *A magyarok ostobák (de a csehek okosak)*, illetve *A magyarok hitszegők (de a csehek megtartják ígéretüket)*. E szólásoknak, kifejezéseknek szembeötlő logikai vonása az aszimmetria, de a mások gúnyolásától, sértegetéséből – szándékolatlan melléktermékként – egy gúnyrajzszerű önkép is kirajzolódik. Az effajta megállapítások sohasem egyetemesek, a szólás nyelvét használó nép tagjainak figyelmét hívják fel alkalomadtán egy másik nép tagjainak állítólagos viselkedésére, tulajdonságaira. Rendszerint nem egyes embereket szidnak vagy gúnyolnak ilyenkor, hanem egy százalmas vagy veszedelmes lényként megszemélyesített csoportot.

A népelettel foglalkozó tudományos vizsgálódás értelmében a szlovák Csaplovics János használta először magyar nyelvű írásban az *ethnographia* kifejezést. A tudóskodó ügyvéd, jószágigazgató 1822-ben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain az ország népeit ismertette jutott arra a megállapításra, hogy nemcsak „a természet ajándékaira [...] hanem népességére nézve is Magyar ország Európa kitsinyben”.²⁶ Az egymással békekességben élő népcsoportokat, felekezeteket, vallásokat az összesítő statisztikai adatok elemzése után „Ethnographiai Apróságokkal” jellemezte. Ám ezek az odavetett, túlzó általánosítások akkor sem állták ki a tudományosság próbáját, nemzetkarakterológiai tablóját a kortársak is élesen bírálták. A ruszin Dóhovits Bazil, a munkácsi görögkatolikus alesperes azt lobbantotta a „Bétsi Író” szemére – Ján Čaplovič de Jeszenova sokat forgolódott a császárvárosban –, hogy egy-két személy viselkedéséből egy egész nemzet alkatára következtetett. A nemzeti jellemtant a népmozgalmi adatokkal összekapcsolva egyetlen mulattató képbe illesztette a marhatolvaj magyarokat, a fényes gombért gyilkosságra vetemedő oláhokat, a lusta oroszokat (ruszinoakat), a részeg svábokat – egyedül a tótokkal tett kivételt –, és azt firtatta, hogy mivé lenne az ország, ha mindez igaz volna, ha csaknem mindenki semmirekellő lenne.²⁷ A hitvány és alávaló országlakókról megfogalmazott állítása *contradictio in adiecto*, azaz magában hordozza saját cáfolatát. Úgyhogy alighanem minden nép fiai, leányai elmondhatják magukról, amit Zrínyi Miklós gróf vitéz eleinkről: „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”.²⁸

A logikai aszimmetria jól szemléltethető az *okosabb-butább* diadikus antonim párral. A szólás szerint minden cseh és minden magyar emberre igaz, hogy ha *x* cseh és *y* magyar, akkor *x* okosabb, mint *y*, avagy megfordítva: *y* butább, mint *x*. Egy reláció akkor aszimmetrikus, ha irreflexív és tranzitív. Az *okosabb* (vagy *butább*) diadikus reláció mindkét feltételnek eleget tesz: 1. *x* nem lehet okosabb, mint *x* – mert saját magánál senki sem lehet okosabb –, és 2. ha *x* okosabb *y*-nél, *y* pedig okosabb *z*-nél, akkor *x* is okosabb *z*-nél. Reinhart Koselleck német társadalomtörténész másként értelmezte e fogalmat. Azt nevezte aszimmetriának, ha nincs összhang aközött, ahogyan valaki önmagát hívja, és ahogyan mások nevezik. Ha „lekicsinylő jelentés csúszik a névbe, [...] a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de nem elismerve”.²⁹ A történeti világ három ellenfogalmát (*Gegenbegriff*) elemezte: a hellének és barbárok, a keresztények és pogányok, az ember (*Mensch*) és nem-ember (*Unmensch*), illetve a felsőbbrendű (*Übermensch*) és alsóbbrendű ember (*Untermensch*) fogalmát. E fogalom párok egyetemesek, átfogják az emberiséget. A Kr. e. 5. század végétől a görögök vagy a *hellén*, vagy a *barbár* szóval nevezték meg az embereket.³⁰ Az ellentétes jelentésű szópár predikatív kifejezésekben két komplementer részhalmozatra osztotta a tárgyalási univerzumot.³¹ A *barbár* (βάρβαρος – 'hebegő, dadogó, érthetetlen beszédű') szót annak kifejezésére használták, hogy mindenki más különbözik tőlük.³² Már Cicero úgy érvelt állambölcseleti művében, hogy „ha ez a név az erkölcsökkel, s nem pedig a nyelvvel áll kapcsolatban, akkor [...] a görögök nem kevésbé barbárok a rómaiaknál”.³³ Hasonló rúgóra jár a *gádzsó* ('nem cigány, magyar'), a *gój* ('nem zsidó'), a *gyaur* ('nem muszlim') stb. Ezeket a szavakat az adott csoport kirekesztő értelemben használja, annak kifejezésére, hogy mindenki más különbözik tőlük. A 2006-ban alapított, jogi személyiséggel rendelkező *Gój Motoros Egyesület* elnevezésében az a szokatlan, hogy a *gój* szó önelnevezésként szerepel benne.

Az etnonimákat tartalmazó megnyilvánulások tüzetesebb vizsgálata az etnopragsmatika nagyrészt feltáratlan területére vezet. Ezek a megnyilvánulások élesen megvonják a kulturális, etnikai, vallási stb. határokat. A *barbár, gádzsó, gój* és társaik esetében a szótár a beszélő és a hallgató kilétéről is tájékoztat, megadja, hogy a szót ki mond(hat)ja kinek, máskülönben nem határozható meg a szó lexikai jelentése. Ha a beszélők ezeket a szavakat használják, akkor nem mindegy, hogy ki teszi ezeket a kijelentéseket: maga is ahhoz a csoporthoz tartozik-e, amelynek neve előfordul kijelentésében, vagy egy másik csoport tagjairól állít valamit. Kedélyes társaságban gyakran hangzik el, hogy *Ne skótoskodj, fizess már egy korsó sört!* Az átvitt értelmű *négerkedik* metonimikus átvitelen alapul. Mivel a rabszolgákat Afrikából hurcolták Amerikába, a személyes szabadságtól való megfosztottság az újkortól kezdődően szorosan összekapcsolódott a fekete bőrszínnel. A ma sem ismeretlen tevékenységforma úgy határozható meg, mint ellenszolgáltatás, általában csekély fizetség fejében végzett szellemi bérmunka (anyaggyűjtés, önálló írásmű, fordítás elkészítése), amelynek végzője nem vállal(hat)ja a nevét, és szerzői jogáról is lemond. Egy alkalommal még Kosztolányi Dezső is négerkedett, barátjával, Horvát Henrikkel elfogadták egy „ipari főrend” nagylelkű ajánlatát.³⁴ Jellemzően sem skótok, sem négerek nem szerepelnek ezekben a beszédhelyzetekben. Kósa László egy csaknem feledett ige, a *lengyelkedik* jelentését bontotta ki tanulmányában, és arra mutatott rá, hogy milyen kevés népnévből képzett ige van.³⁵ A *magyarkodni*, illetve a *magyarkodás* 1856 táján a Bach-korszak besúgóí jelentéseiben tűnt fel, a lelkes ügynökök azokat a gyanúsaknak vélt idegeneket illették ezekkel a szavakkal, akik magyar öltözetet és bajszot viseltek. Ma akkor hangzanak el ezek a szavak, ha a történekről beszámoló személy megítélése szerint valaki túlságba viszi magyarságát, ha kérkedik magyar mivoltával. Magyarkodni magyarok magyarkodnak magyarok között.

Ám azok, akik *cigánykodnak*, többnyire nem cigányok: „Most osztán kezdődött egy még nagyobb alkudás, mert most a parasztok kezdtek cigánykodni.”³⁶ S ugyanígy, akik *zsidóskodnak*, többnyire nem zsidók: „Mikor valakinek dicsőségre [vármegyei követségre] vásik a foga, ott nem lehet zsidóskodni.”³⁷ Az etnonimából képzett ige e válfajának használati szabálya az *Olyan, mintha, de nem* az mondatsémával áll közeli rokonságban. A beszélő azt közli, hogy meggyőződése szerint a szóban forgó egyén viselkedése elüt a saját csoportjára jellemzőnek ítélt viselkedéstől, és egy másik csoport tagjaira jellemzőnek tartott viselkedésre emlékeztet. Csaknem mindig egy másik csoportba tartozik, aki lenézően, ellenségesen vagy gyűlölettel szól a cigányokhoz vagy a zsidókhoz, illetve durva, sértő módon beszél róluk. Az érintett fél vagy egy fültanú az elhangzottak szó szerinti felidézése helyett annak kijelentésével is beérheti, hogy az illető *cigányozott* vagy *zsidózott*. Zeno Vendler szóhasználatával mindkét ige árnyékperformatívum,³⁸ nem valósítható meg velük a *zsidózás*, illetve a *cigányozás* beszédaktusa, legfeljebb beszámolóikban szerepelhetnek. A *lezsidózni* vagy *lecigányozni* is csak tudósításokban fordul elő, maguk az érintettek is így számolnak be arról, ha ilyen-olyan zsidónak vagy cigánynak nevezték-tartották őket. Bárkit lezsidózhatnak vagy lecigányozhatnak, azt is, aki az, és azt is, aki nem az. A címzettek különbözősége miatt azonban még akkor sem ugyanarról van szó, ha szó szerint ugyanaz hangzott el. Az elsődleges térbeli irányultság mellett lebecsülést, megalázást (is) kifejező *le-* igekötő csak a *cigány* és a *zsidó* névből képzett ige elé tapasztva eredményez lexikalizált alakot. A *cigányozni* meg kissé leereszkedően annak a dzsentris-párttitkáros időtöltésnek a megjelölésére szolgál, amikor az éjszakába nyúló poharazgatás során a vendégek cigányzenészekkel húzatják el a nótájukat.³⁹

A logikai szimmetriát a *testvér* vagy a *barát* diadikus relációval szokták szemléltetni: ha *x* a testvére *y*-nak, akkor *y* is a testvére *x*-nek. A Magyar Királyságban, Szepes és Sáros vármegyében politikai menedékjogot kapott lázadó lengyel nemesek száján keletkezett 1772 táján, a bari konföderáció leverése, az I. Lengyel Köztársaság felosztása után az a rímes közmondás, amelynek magyar változata csak a 19. század végén terjedt el: *Polak, Węgier, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki... / Lengyel, magyar – két jó barát, együtt harcol, s issza borát...* A lengyel *bratanki* jelentése azonban nem 'barát', hanem 'unokafivér', az egyes számú *bratane* viszont a *brat* 'fivér' kicsinyítőképzős változata. Nyelvészeti értelemben „hamis barátokról” (francia: *faux-amis*) van szó, azaz különböző nyelvű, hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavakról.⁴⁰ Jézus legfőbb parancsai közül a második a szimmetria parancsa: „Szeresd felebarátodat, mint saját magadat” (Mt 22,39; Mk 12,31). A magyar fordításban szereplő *felebarát* – újabban *embertárs* – görög (*πλησίον*) és latin (*proximus*) megfelelőinek elsődleges jelentése 'közeli, legközelebbi'.⁴¹ Max Weber hívta fel a figyelmet arra, hogy „a testvéri segítségnyújtás [...] a szomszédsági szervezetből származik. Az ember segít a szomszédjának, a »felebarátjának«, hiszen

ő is rászorulhat egyszer a szomszéd segítségére”.⁴² A kifejezés először a vér szerinti rokonokra, a nemzetség tagjaira vonatkozott, később a gyülekezetre, az azonos hitű társak testvériségére, s csak legvégül kivétel nélkül minden emberre. A jézusi parancsolat jóformán jámbor óhaj maradt az emberi történelemben. A szimmetria előírásának szociológiai értelemben a reciprocitás felel meg: „Adjatok, és akkor ti is kaptok” (Lk 6,38). A reciprocitás ebben az esetben pozitív, adásban merül ki, nem az ószövetségi *ius talionis* büntetőjogi alapelv („életet életért, szemet szemért, fogat fogért” Kiv 21,23–24) áll a háttérben. A közeli ismerttől az ismeretlen távoli felé ívelő skálán a testvéri szeretet direkt reciprocitását az egyetemes szeretet indirekt reciprocitása váltja fel.⁴³

A népeket csak elvétele fűzi össze ilyen szoros kötelék, mégsem ritka, hogy számos dologban hasonlóképpen vélekednek saját magukról, mint ahogyan mások vélekednek róluk. Közismert példa erre az angolok sportszeretete, a *fair play* eszméje iránti elköteleződése vagy a németek csaknem kényszeres rendszeretete. E kölcsönös elképzelések nem feltétlenül aszimmetrikusak, bár csak ritkán szimmetrikusak. Más népek szellemi képességeinek vagy erkölcsi tulajdonságainak elismerésére csak elvétele találni példát közmondásainkban, szólásainkban: *Nem mind oláh, aki ólálkodik*.⁴⁴ Sokat forgatott kézikönyveinkben⁴⁵ hiába is keresnénk ilyesféle megfogalmazásokat: *Vág az esze, mint egy oláhnak*. Azért viszont nem kell hosszasan lapozgatni, hogy effélékre bukkanjunk: *Zöld lovat, okos oláhot nem látni*.⁴⁶ Az egyes népekről, etnikumokról, vallásokról tett megállapítások azonban nem feltétlenül kedvezőtlenek, az angломánia éppúgy közismert jelenség, mint az antiszemitizmus. Az elfogultság vakká tesz. Ha az elutasítás vagy az elfogadás a kelleténél nagyobb súllyal esik latba, a túláradó érzelem kibillentli a mérleg nyelvét. Előítéletes gondolkodásról árulkodik, ha pusztán amiatt vetnek meg vagy kedvelnek valakit, mert nem közéjük, hanem máshová tartozik.

A *szeret*, illetve a *gyűlöl* diadikus terminus értelmezési tartományának elemei azonban önmagukkal is relációban állhatnak. A reflexivitás ez esetben azt jelenti, hogy *x* szereti *x*-et, illetve *x* gyűlöl *x*-et, vagyis szereti vagy gyűlöl önmagát. Az önimádat vagy az öngyűlölet átvehető a csoportra is, amelyhez az egyén tartozik. Herbert Paul Grice brit nyelvfilozófus egy önbizalomtól duzzadó megnyilatkozást választott a konvencionális implikátúra szemléltetésére: *Ő angol, tehát bátor*.⁴⁷ Az a személy, aki ezt állítja, a szavak jelentéséből fakadóan sugallja, hogy a fickó bátorsága angol mivoltából fakad. A nemzeti felfuvalkodottság éppúgy túlságokra vezet, mintha egy csoport tagjai kölcsönösen utálják egymást. Az 1933-ban az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt német pszichológus, Kurt Lewin az emancipált zsidók öngyűlöletéről értekezett. Tanulmányát azzal kezdte, hogy a kívülállók még a jelenség létezésében is kételkednek, majd kifejtette, hogy ez az ellenséges indulat számos formát ölthet: jellemezheti zsidó csoportok viszonyát, az egyes ember és a csoport viszonyát, irányulhat saját maga ellen, de a zsidó intézmények, viselkedésformák és vallás ellen is.⁴⁸

Több nyomdaipari műszó futott be fényes pályát a társadalomtudományokban. A francia eredetű *klisé* (*cliché*) – a magasn nyomásra alkalmas lemezek összefoglaló neve – mellett ilyen a *sztereotípi*a (a görög *στυρεός* [‘szilárd’] és *τύπος* [‘forma’] összetétele), a magasn nyomó formáról az eredetivel teljesen megegyező másolat készítésének elnevezése is. A köznyelvbe átszűrődve mindkét szó megőrizte a ‘nem eredeti, másolat’ jelentésárnyalatot, és ‘elkoptatott közhely’ értelemben szinonimává is váltak. Walter Lippmann újságíró, a 28. amerikai elnök, Woodrow Wilson bizalmas tanácsadója volt az első, aki 1922-ben megjelent, *Public Opinion* című könyvében lélektani, társadalomlélektani jelenségeként tárgyalta a sztereotípiát. Hosszasan fejtegette, hogy a külvilág rendkívül nagy és összetett, ráadásul nagyon gyorsan változik, ezért sem elegendő idő, sem megfelelő lehetőség nincs arra, hogy mindenki maga ismerkedjék meg minden részletével. Közvetlen és biztos tudás (*direct and certain knowledge*) híján kizárólag az emberek villámgyors kategorizálását lehetővé tevő sztereotípiákra hagyatkozhatunk: *entellektüel, dél-európai, a Harvardra jár*.⁴⁹ A világban való eligazodást megkönnyítő, elnagyolt, gyakorta torz mentális képek az egyes csoportok tagjainak kinézetét, származását, foglalkozását stb. emelik ki. A szociológia és a szociálpszichológia művelői *auto-sztereotípi*áról beszélnek, ha egy sztereotípi a saját csoportra (*in-group*) vonatkozik, és *hetero-sztereotípi*áról, ha egy másik csoportra (*out-group*). E kognitív sémáknak mindkét esetben az a különös jellemzője, hogy a meg tapasztalás és a meghatározás szokásos sorrendje az ellenkezőjére fordul: a meghatározás (sokszor) megelőzi a tapasztalatot.

Uta Quasthoff immáron klasszikusnak tekinthető meghatározása a nyelvészet, a társadalomtudományok és a pszichológia hármass határterületén próbálta megragadni a fogalmat: „A sztereotípi a egy társadalmi csoportra vagy tagjaira irányuló meggyőződés szóbeli kifejezése. Logikai formája egy

ítélet, amely indokolatlanul leegyszerűsítő és általánosító módon, érzelmi-értékelő szándékkal tulajdonít vagy tagad meg bizonyos tulajdonságokat vagy magatartásmódokat személyek egy csoportjától. Nyelvészetileg mondatként írható le.⁵⁰ Tehát minden sztereotípa általánosítás, amely kimondja, hogy az adott csoporthoz tartozó egyének kivétel nélkül valamilyenek. Gordon W. Allport szerint azonban még a bőr színéről tett megállapítások is tartalmazhatnak téves általánosítást. „Valószínűleg sosem állíthatjuk, hogy van olyan csoportjegy, mely egy csoport minden egyes tagját megkülönbözteti azoktól, akik nem tartoznak a csoportba”⁵¹ – fogalmazta meg kétségeit. Ha valaki azt állítja, hogy az adott csoporthoz tartozó egyének mindegyike rendelkezik ugyanazzal a tulajdonsággal, alighanem tévedett, de hozzáállását még nem fejezte ki. Az előítéleteknek viszont sajátja, hogy kedvező vagy kedvezőtlen viszonyulást fejeznek ki, elutasítják vagy elfogadják a szóban forgó csoportot vagy annak egyik tagját. Az előítéleteknek az a másik sajátja, hogy hangoztatóik makacsul kitartanak mellettük, még akkor is, ha számos esetben tapasztalják meg az állításban foglaltak ellenkezőjét.

Az előítéleteket tartalmazó sztereotípiák zömmel ránk hagyományozott minták, segítségükkel azt ragadjuk meg, amit saját kultúránk már eleve meghatározott számunkra, és sokszor pusztán azt észleljük, amit éppen e megszilárdult formákban ragadtunk meg.⁵² Az állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások stb. használata az életkor előrehaladtával párhuzamosan növekszik. Az egységes rendszerbe nem mindig illeszthető, egymásnak gyakran ellentmondó proverbiumok a paraszti kultúrákban a felnőtt társadalom világképét fejezték ki. A közmondások alkalmazása beszédhelyzethez kötődik. Szemerkényi Ágnes világitott rá arra, hogy a jelenség az idézéssel rokonítható. A beszélőnek ismernie kell a mondást, emlékezetében fel kell idéznie a szavakat, hogy a különös helyzetet a mondás kifejezte általános szabály alá rendelhesse.⁵³ A közmondás alkalmazása nem egyéb, mint a benne szereplő szavak helyzethez igazított idézése, egyikük-másikuk gyakorlati szillogizmusként is értelmezhető. A példa legyen a *Cigánytól ne végy szemet!* A múltbeli eseményekre elismerésként (*Jól tetted, hogy nem...*) vagy korholásként (*Nem megmondtam neked, hogy...*) alkalmazzák, a jelenben a döntés meghozatalát könnyíti meg, a jövőre vonatkozóan pedig tanácsként vagy figyelmeztetésül szolgál. Mivel használata a cselekvések, illetve a cselekvések elmulasztásának mindhárom lehetséges idősíkját átfogja, a közösségre jellemző beállítódások és hitek átörökítésének egyik megszokott útja-módja.

Forgács Tamás az előítéletes nyelvi kifejezések két fajtáját különböztette meg, az elsőben az attitűd, a másodikban a nézet eleme hangsúlyos. Példaként megadott egyik mondatpárja: *Ki nem állhatom a cigányokat. A cigányok dologkerülők és piszkosak.* Megkülönböztetése egyértelművé teszi, hogy Quasthoff meghatározása alapján kizárólag a nézet típusú előítéletek tartoznak a sztereotípiák közé. „Ez azt jelenti, hogy *A cigányok dologkerülők* típusú mondatok sztereotípiának minősülnek, hiszen ítéletek, s egy nézetet testesítenek meg, míg az *Utálom a cigányokat* típusúak előítéletesek, de nem sztereotípiák, hiszen nem nézetet, hanem attitűdöt, beállítódást testesítenek meg.”⁵⁴ A nézetet kifejező kijelentések egyetemes állítások vagy egyetemes tagadások. Egy etnonimával megnevezett csoport tagjainak mindegyike rendelkezik egy kárhoztatandó tulajdonsággal, illetve nem rendelkezik egy üdvözlendő tulajdonsággal. A nézetet kifejező egyetemes állítások vagy egyetemes tagadások egybevetethők a tapasztalattal. Akkor és csak akkor igazak, ha az állítás vagy tagadás a szóban forgó csoport minden egyes tagjára igaz, egyébként hamisak. A tapasztalat szigorú próbájának alighanem egyik sem tesz eleget. A beállítódást kifejező kijelentések részleges állítások vagy tagadások. A megnyilvánuló arról számol be, hogy rokonszenvet vagy ellenszenvet érez egy etnonimával megnevezett csoport tagja vagy tagjai iránt. Egyedül beszámolójára hagyatkozhatunk, ami lehet őszinte vagy őszintétlen. Az is gyakori, hogy valaki nem ad hangot beállítódásának, többé-kevésbé palástolt utálatára, netán vonzódására csak más tetteiből vagy kijelentéseiből, hanghordozásából, taglejtéseiből, egyebekből lehet következtetni. Nem számít ritkaságnak, hogy ha a beállítódást és nézetet kifejező mondatpárok suta magyarázatkíséretté kapcsolódnak össze: *Ki nem állhatom a cigányokat, mert dologkerülők és piszkosak.* A lélektanban racionalizációnak nevezik azt az elhárító mechanizmust, amelynek segítségével az előítéleteket valló egyén elfogadható okot próbál találni vélekedésére.

A nézetet kifejező egyetemes állításokban vagy tagadásokban testet öltő sztereotípiáknak számos alfaja van. Ezek közül mutatok be vázlatosan néhányat. A másokat csepülő vagy öndicsőítő kijelentéseknek különféle stilisztikai változatokban elmaradhatatlan eleme az univerzális kvantor, amelyet a logikusok a „Minden x dolog olyan, hogy...” szófordulattal adnak vissza. Az öndicsőítő ki-

jelentések azt közlik, hogy az adott csoporthoz tartozók rendelkeznek egy előnyös tulajdonsággal, míg a másokat csepülő kijelentések azt adják hírül, hogy a másik csoporthoz tartozókból hiányzik ez a tulajdonság. A hovatarozásukra büszke nyelvhasználók számos mondatséma közül választhatnak, ha etnosztereotípiákat tartalmazó kijelentéseket akarnak tenni. Komjáthy Jenő (1858–1895) *Magyar vagyok* című hátrahagyott költeményének négy sorát idézem: „Magyar vagyok, mivel szabad, / Szabad, tehát magyar. / ... / Magyar vagyok, tehát igaz; / Igaz, mivel magyar.” A verssor végén álló szó rendre megismétlődik a következő sor elején, de az epanasztrofé retorikai alakzatával összefűzött gondolatlánc önmagában nem kezeskedik az állítások igaz voltáért. Az egymásból kölcsönösen következő verssorok a Grice-féle konvencionális implikaturák közé sorolandók, mert a költő azt sugallja, hogy következtetései a szavak konvencionális jelentéséből fakadnak. Uta Questhoff és Forgács Tamás is amellett érvelt, hogy a sokszor közmondások, szólások, szólásmondások alakját öltő sztereotípiák logikai alapformája az implikáció.⁵⁵ A négy verssor is megfogalmazható *ha p, akkor q* alakban, ami egyértelművé teszi logikai vázukat. Az implikáció (másként: kondicionális) akkor és csak akkor hamis, ha *p* igaz, és *q* hamis, máskülönben igaz. A sztereotípiákat hangoztatók azonban nem fogadnák el, hogy a kijelentés akkor is igaz, ha *p* hamis és *q* igaz, és azt is értetlenül fogadnák, hogy a kijelentés akkor is igaz, ha mind az előtagja, mind az utótagja hamis. A *ha p, akkor q* alakú sztereotípiákat az utótag feltételes állításának⁵⁶ – és nem implikációnak! – tartják, azaz az előtag hamissága esetén nem foglalkoznak az állítással.

A nemzetkarakterológiai sztereotípiák talán legismertebb fajtája, amikor nem saját népük fiait-leányait magasztalják, hanem valamelyik szomszédot becsmérlik. Ha példának okáért azt állítják, hogy a szomszédos nép tagjai ostobák, akkor ez kimondatlanul is együtt jár annak burkolt állításával, hallgatólagos igenlésével, hogy ők maguk okosak. A hiányos, enthümematikus következtetések amúgy sem ritkák az etnosztereotípiák világában. A kivételeket nem ismerő kategorikus kijelentések számtalanszor tartalmaznak körforgást, mert hol egy adott nemzethez vagy vallásfelekezethez tartozás tényéből következtetnek egy tulajdonság meglétére, hol a szóban forgó tulajdonság meglétéből az adott nemzethez vagy vallásfelekezethez tartozásra. Az etnosztereotípiák legjellemzőbb, ha nem is leggyakoribb kijelentéstípusa a tautológia egyik altípusa. *A zsidó az zsidó (marad)* – azaz a beszélő nem hagy kétséget afelől, hogy bármi történjék is, nem fogja megváltoztatni a véleményét. A KATEGÓRIA A KATEGÓRIA TULAJDONSÁGA HELYETT metonímia segítségével értelmezhető tautológiában a *zsidó* szó első előfordulása a zsidók kategóriáját jelöli, míg második előfordulása jellemzőnek ítélt tulajdonságait.⁵⁷ *Becsületes ember, ha zsidó nem volna* – így szól az a közmondás, amelyet Margalits Ede is felvett gyűjteményébe.⁵⁸ A mondás arra világít rá, hogy az előítéletes beszélő inkább huny szemet a tények fölött, hogysem elismerné: egy zsidó is lehet becsületes. Fittyet hány a nyilvánvaló ellentmondásra, mert nem akarja feladni az axiómaként elfogadott tautológia igazságát. Ám van, aki nem a másokról alkotott kép változhatatlanságához ragaszkodik foggal-körömmel, hanem ahhoz, hogy az a kép ne változhasson meg, amelyet azzal kapcsolatban formálnak róla, hogy ő miként vélekedik másokról. Mikszáth Kálmán egyik regényalakja, az öreg Palojtay István földbirtokos az éjszaka kellős közepén bőkezűen segített egy beteg zsidó özvegyasszonyon, de felfortyant, amikor Noszty Feri megkérdőjelezte, hogy antiszemita: „Hát hogyan volnék én antiszemita? Mindig ellenök beszélek a megyegyűléseken.”⁵⁹

A sztereotípiák kijelentő mondatokhoz kötődik, míg a sokszor csúfolódással, lebecsüléssel együtt járó előítélet akár egyetlen szóban is kifejeződhet, mint amilyen a *digó* ('olasz'), a *polyák* ('lengyel') vagy a *ruszki* ('oroszl'). A gúnynevek egy része ugyan egyszavas, de némelyik állítással bontható ki, mint a *spagettizabáló* (a német *Spaghettifresser* tükörfordítása). Az olaszok valóban sok spagettit fogyasztanak, de macskát nem esznek. A vicenzaiakra azonban ők maguk aggatták a *mangagatti* szót. Csorba László történész elképzelhetőnek tartotta, hogy egy középkori várostrom idején ráfanyalodtak a macskákra.⁶⁰ A *macskazabálók* (*Katzenesser*) gúnynév az I. világháború idején az Isonzo és Piave folyó mentén vált elterjedtté, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia és az Olasz Királyság katonái harcoltak egymással. A néhány szavas gyalázkodó megszólítások – *mocskos, bűdös, rohadt* ez meg az – is roppant ellenségesek, a lecigányozás, lezsidózás is megvalósítható velük. Forgács Tamás úgy módosította Uta Questhoff sztereotípiafogalmát, hogy a nem teljes mondat értékű nyelvi formák – szavak (*nigger* – 'fekete, voltaképpen sötétbarna bőrszínű ember'), frazémák (*tótul szól* – 'cserépnemű eltörik') és parömiumok (*Még ha cigánygyerekek potyognak is az égből*) – is beletartozzanak tárgykörébe.⁶¹ Mivel összetettséjük alapján rendezte sorba a nyelvi kli-

séket, fel kellett áldoznia azt a követelményt, hogy a sztereotípiák nyelvészeti értelemben mondat. Az előítéletek kifejezéséhez egyébként még szavak sem kellene, kimondásuk nélkül is porig lehet alázni valakit hovatarozása miatt.

Mivel sokan gondolják azt, hogy a szóban forgó csoportnak tulajdonított ismertetőjegyek a csoportba tartozó egyének mindegyikét jellemzik, azonnal határozott véleményt alkotnak a csoport azon tagjairól is, akiket még sohasem láttak. A csoport végül emberi alakot ölt képzeletükben, mert ugyanazok az emberi tulajdonságok jellemzik, mint egyes tagjait. Ám egy csoport nem lehet sem dologkerülő, sem dolgozó, sem piszkos, sem tiszta, ezért gyakran megesik, hogy az egészt egy jellegzetesnek ítélt tagjával képviseltetik, aki egyaránt lehet valós vagy képzetes személy. A példázáson nyugvó megszemélyesítés a szinkrón biologizmus különleges esete. Az etnikai csoportok személy mivoltára mi sem jellemzőbb, mint hogy számos esetben keresztnévvel illetik őket. Néhány példa: *Gázsí* (így, illabiális ejtéssel) a cigányra, *Hans* vagy *Fritz* (ez utóbbi inkább csak többes számban) a németre, *Iván* az oroszra, az egymástól elszakíthatatlan *Kohn* és *Grün* a zsidóra, és egyedüli nőként *Marianne* a franciára. A 20. század elején Hugo Münsterberg német szemzőből elemezte az amerikai szokásokat, és az amerikaiak németképét is megrajzolta: „A karikatúra nem hű képmás – segíthet azonban megállapítanunk, hogy megalkotója milyen tulajdonságokat vél felfedezni az eredetiben. A tipikus német Amerika-szerte népszerűvé vált karikatúrája ráadásul már nemcsak a vicclapok rajzain található meg, hanem a komoly napilapok vezércikkeiben is.”⁶² A nemzetkaraktrológiák az I. világháború után indultak hódító útjukra. Az egyik leghíresebb közülük a spanyol szépíró, történész, diplomata, Salvador de Madariaga Oxfordban írott könyve, az *Englishmen, Frenchmen, Spaniards* (1929), amelynek műfaját szerzője összehasonlító lélektanként határozta meg.

Prohászka Lajos egy évvel korábban, 1928-ban fejezte be *A vándor és a bujdosó* első változatát, a kéziratot 1932 és 1935 között a *Minerva* folyóiratban közölte, majd 1936-ban könyv alakban is kiadta. Német mintára az egyes nemzetek szellemtudományi típusát alkotta meg. Úgy vélte, hogy „a megértés apriorikus elve” segítségével „a közösségek szellemének ősi, metafizikai magvához” juthat el. „Módszertana” nem kötötte meg a kezét abban, hogy milyen szerepet osszon az egyes népekre. Így például az angolokat telepesként, a franciákat stilizátorként léptette színre, míg a címszereplő németek és magyarok a vándor és a bujdosó alakját öltötték. Népünk rejtőzködő, befelé forduló alkatából egészen az „élő nemzettest jelképéig”, a Szent Korona-ig jutott el.⁶³ Elképzeléseinek ellenzői is szép számmal akadnak, Szekfű Gyula már tanulmánya címevel – *Nem vagyunk bujdosók*⁶⁴ – kifejezte egyet nem értését, az általa szerkesztett *Mi a magyar?* (1939) című tanulmánykötet is ennek jegyében született. A nemzeti jellemvonások azonban még ebben a kétségkívül színvonalas kötetben sem álltak össze egységes képpé. A helyzet egy paradoxonnal érzékeltethető: még nem írtak olyan nemzetkaraktrológiát, amely kiváltotta volna a társadalomtudósok egyöntetű elismerését, köznapi változataira viszont még esküdt ellenségei is rászorulnak. Ahogy Hunyady György fogalmazott: „Kimondva-kimondatlanul így formálnak ítéletet még azok is, akik egy-egy nemzet vagy etnikai csoport sokszínűségét látva kételkednek, sőt elvszerűen elvitatják az emberalakra szabott nemzetjellemezések érvényét.”⁶⁵

Gordon W. Allport amerikai szociálpszichológus úgy vélekedett, hogy az emberi csoportok között meglévő különbségek mindegyike besorolható négy típus valamelyikébe.⁶⁶ Az elsőt a konform viselkedés *J*-görbéjével jellemezte. A legalacsonyabb számértéktől a legmagasabb felé haladó grafikus ábrázolás ugyanis rendszerint ezt a betűt rajzolja ki, ha a csoport csaknem minden tagja rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal, vagy ugyanúgy viselkedik. Szemléletes példa lehet erre az anyanyelvhasználat. A Lengyel Köztársaságban a lakosok 98,2 százalékának anyanyelve a lengyel, 1,4 százalékuk beszél a sziléz(iai) nyelvet, javarészt ők is tudnak lengyelül, a fennmaradó 0,4 százalék pedig más nyelvet beszél (2017. évi adatok). A második típusba azok az ismertetőjegyek tartoznak, amelyek a csoporton belül ugyan ritkán fordulnak elő, de más csoportokban egyáltalán nem figyelhetők meg. Ilyen a zsidó férfiak kör alakú fejfödője, a kipa (jiddisül *jármilke*, közkeletű nevén *sábeszdekli*) vagy a skót férfiak kiltje, térdig érő, kockás gyapjúszoknyája. A harmadik típusba sorolt tulajdonságok valamilyen mértékben mindenkiben megvannak, de alacsony azoknak a száma, akik a lehető legkisebb, illetve akik a lehető legnagyobb mértékben rendelkeznek velük. Ide sorolhatók a testi jellemzők (magasság, testsúly), illetve a képességek (kézügyesség, erkölcsi érzék, zenei tehetség) is. Az egymást átfedő, harang alakú eloszlási görbék egyértelműen kirajzolják, hogy például a holland férfiak magasabbak, mint a japán férfiak. A negyedik típusba tartozó mennyiségi tulajdon-

ságok nem egyetlen embercsoportra jellemzőek, különböző gyakorisággal mindegyikben előfordulnak, de egyik csoportban sem meghatározóak. A mértéktelen alkoholfogyasztás például nem jellemző egy csoport minden egyes tagjára, még a nagyivónak tartott oroszok között is szép számmal akadnak absztinensek, de az egy főre jutó alkoholfogyasztásuk 2010-ben 15,1 liternyi tiszta szesznek felelt meg, amivel megelőzték ugyan a magyarokat (13,3 l), a finneket (12,3 l) és az íreket (11,9 l), de lemaradtak a fehéroroszek (17,5 l), a moldávok (16,8 l) és a litvánok (15,4 l) mögött.

Az is mérhető, részben számszerűsíthető, hogy ki mennyit beszél vagy hallgat. Platón a *Törvények* című kései, monológra emlékeztető dialógusában a társas borozgatás hasznáról és káráról értekezve így mutatta be a maga és két beszélgetőtársa városának polgárait: „az összes görögök azt tartják városunkról [Athénről], hogy szereti a beszédet, sőt bőbeszédű, Spártáról ellenben azt, hogy kevés szavú, Krétáról pedig, hogy inkább a gondolatnak, semmint a szónak van bővében”.⁶⁷ Spárta (*Λακωνία, Laconia*) lakóiról (*Λακωνικός, Laconicus*) nevezték a keveset beszélő embereket lakonikusnak. Dell H. Hymes amerikai antropológiai nyelvész Platón szövege alapján szerkesztette meg háromfokú skáláját (bőbeszédű, kevés szavú, magvas mondanivalójú), hogy ily módon is bizonyítsa a beszédjelenségek összehasonlításának lehetséges és szükséges voltát. Az efféle köznapi megfigyelésekben számos vonás összemosódik, az előbbi hármasság szinte észrevétlenül alakítható át egy másikba (beszédés, tartózkodó, hallgatag), pedig ez utóbbiak már a társadalmi élet és a nyelv kölcsönhatását megvilágító minőségi jellemzők.⁶⁸ A beszéd mennyisége és a hangerő között is szoros a kapcsolat. Tapasztalati megfigyelések támasztják alá, hogy aki sokat beszél, hangosabb, aki pedig keveset szól, halkabb. Azt is igazolja a tapasztalat, hogy a kimondott szavak mennyiségével párhuzamosan emelkedik a beszédsebesség is. Az oszcilloszkóp pontosan megmutatja, hogy egy adott személy mennyit, milyen hangerővel, milyen sebességgel, milyen hosszú szüneteket tartva stb. beszél. Az akusztikai metrika lehetővé teszi, hogy a kutatók reprezentatív mintákat vegyenek, és az eredményeket összevetve megállapítsák, hogy a világ népei mennyire hangosak vagy csendesek (a munkahelyen, hivatali ügyek intézésekor, társaságban, vendégségben, személygépkocsiban, tömegközlekedési eszközökön, más alkalmakkor).

A hang erősségét az általa keltett rezgés amplitúdója határozza meg. A műszer pontosan méri a hangerőt, de azt nem mutatja, hogy az egyes népeknél, közösségekben, műfajokban stb. mekkora hangerő számít már hangosnak, mekkora még nem. A csendes és a hangos egyaránt viszonylagos. Az előbbi azt jelenti, hogy egy adott csoport tagjai által elvártnál csendesebb, míg az utóbbi azt, hogy egy adott csoport tagjai által elvártnál hangosabb. A vallási szertartásokban többnyire a szótlanság fejezi ki a tiszteletet és áhítatot, de nem mindig. Thornton Wilder színdarabjában a karmester így förmedt rá a kórusra: „Halkabban! Verjék ki a fejükből, hogy a zene csak akkor jó, ha hangos. Bízzák a lármát a metodistákra.”⁶⁹ Daniel N. Maltz három protestáns egyház, a puritánok, a kvékerek és a pünkösdisták istentiszteletét hasonlította össze abból a szempontból, hogy egymás szertartásait csendesnek vagy zajosnak tartják-e. Az általa felállított skála nem pusztán akusztikus, hanem szakrális mérce is. Másként nem volna értelmezhető az a megállapítása, hogy amit az egyik felekezet tagja csendesnek tart, azt a másiké zajosnak.⁷⁰ A kvékerek csendes, illetve a pünkösdi mozgalom hangos istentiszteletei jelenítik meg a liturgikus rend két szélső pólusát. Edmund Leach a kulturális elemek bináris kódolásának strukturalista elvét vallotta, azzal a kikötéssel, hogy előadódhatnak olyan esetek, amikor az értékek felcserélődnek. Az ellentétes, de egymással összefüggő szent–profán párnak hol a csend–zaj, hol a zaj–csend pár feleltethető meg, úgyhogy hol a csend(es), hol a zaj(os) az, ami kulturálisan jelöletlen, azaz normának számít.⁷¹ Mind a csendnek, mind a zajnak megvannak a maga nemzetiségűtől, felekezeti hovatartozástól, rendi vagy osztályhelyzettől stb. függő normái.

A megfontolt hallgatás éppúgy szolgálhat az egész csoportra jellemző viselkedés alapjául, mint a nyelvhasználatban megfigyelhető sajátosságok. A hallgatag indián alakját ösztönös méltóság övezi az európai közvélekedésben. Karl May leghíresebb regényének eredeti címe: *Winnetou, der Rote Gentleman* (1893), azaz *Winnetou, a rézbőrű gentleman*.⁷² Keith H. Basso antropológus 1964 és 1969 között az arizonai Cibecue-ban azt próbálta kideríteni, hogy a nyugati apacsok milyen helyzetekben és miért tartózkodnak a beszédétől. Hat olyan helyzetet körvonalazott, amelyekben hosszú ideig nem szólalnak meg: 1. találkozás idegenekkel; 2. udvarlás; 3. a távolból hazatérő gyermek fogadása; 4. a szidás eltűrése; 5. az együttérzése kifejezése; 6. gyógyító szertartások. (Két másik alkalomra csak utalt, nem tárgyalta a tekintélyek és hatalmasságok előtti néma tiszteletadást, illetve a szertartások kellékeinek elkészítése-előkészítése közben tanúsított hallgatást.) Tanulmánya vé-

gén azt a következtetést vonta le, hogy a nyugati apacsok akkor választják a hallgatást, ha a helyzetet bizonytalannak vagy kiszámíthatatlannak ítélik.⁷³ Körükben a szóbeli közlés hiánya vált elfogadottá, a megszólalást helytelenítik. A kommunikatív kompetenciának ugyanis nemcsak az része, hogy mikor mit kell mondani, hanem az is, hogy mikor nem kell megszólalni. Minél archaikusabb egy társadalom, annál kevesebb a normaszegő, s még az is elképzelhető, hogy – grafikusán ábrázolva – a konform viselkedés *J*-görbéje *I*-vé egyenesedik ki, függőleges vonallá válik. Ha egy csoport minden egyes tagja ugyanúgy viselkedik bizonyos helyzetekben, az még nem jelenti azt, hogy e sajátosságuk megkülönbözteti őket mindazoktól, akik nem az ő csoportjukba tartoznak. Basso mielőbbi összehasonlító vizsgálatokat sürgetett, és Priscilla Mowrer kutatásaira hivatkozva azzal fejezte be tanulmányát, hogy a navahók csaknem ugyanazokban a helyzetekben tartózkodnak a beszédétől, mint a nyugati apacsok.

Az európai köztudatban a hallgatag finn lépett a hallgatag indián helyébe.⁷⁴ A finnek egykedvűen vették tudomásul a róluk alkotott képet, s maguk is hasonlóképpen vélekednek magukról, mint ahogyan mások vélekednek róluk. Auli Hakulinen és Fred Karlsson 1977-ben tudományos paródiát adott közre, amelyben egyszerre figurálták ki a finnek kommunikációs nehézségeit és Grice elméletét. A társalgás alapelvét így fogalmazták át: „Ne beszélj!” Ha mégsem kerülhető el, hogy megszólalj, akkor a következőket tedd: igyál annyit, amennyit csak bírsz; hagyd homályban, kihez beszélsz; ne használj szükségtelen szavakat, mint amilyen a *köszönöm*, a *bocsánat* vagy a *sajnálom*. A második alapelv pedig így hangzott: „Maradj zárkózott!” Ne mosolyogj, ne nézz beszélgetőtársad szemébe.⁷⁵ A gunyoros jellemzés nem nélkülözi az igazságot – szögezte le Kari Sajavaara és Jaakko Lehtonen 1985-ben. A szerzőpáros kétszer is nekiveselkedett annak, hogy megfejtse, miért hallgatnak a finnek. A történelemben és a hagyományos családmodellben keresték az okokat. Az 1960-as évekig a túlnyomórészt vidéki népesség nem falvakban, hanem magányosan álló rönk- vagy gerendházakban lakott. A gyerekek csak szülői felszólításra kapcsolódhattak be a beszélgetésbe, és a közös étkezések is szótlannal teltek.⁷⁶ Több mint húsz év múlva, 1997-ben – az éles kritikáktól megszeppenve – árnyaltabban próbálták meg összefoglalni a finnek jellemvonásait. Más északi népekhez hasonlóan csak akkor szólnak meg, ha van mit mondaniuk. Nem szívesen kezdeményezik a beszédet, nem vágnak a másik szavába. Szótlannal figyelik a dolgok alakulását, de a semmibe merednek. A beszélőt nem nógatják folytatásra biccentéssel, taglejtéssel vagy a figyelmet és megértést jelző rövid szavakkal. Ritkán szólnak meg, majd rögtön hosszú szünetet tartanak.⁷⁷

A finnek nemzeti ébredését kétnyelvűség jellemezte, a 19. század közepére kétnyelvű (finn és svéd) nemzeti kultúra jött létre.⁷⁸ Johan Ludvig Runeberg 1846-ban svédül (*Vårt land*) írta a későbbi finn nemzeti himnuszt, a *Hazánk (Maamme)* című költeményt. Száz esztendővel később Bertolt Brecht találóan állapította meg *Finnische Landschaft* (1940) című versében, hogy a finn olyan nép, amelyik két nyelven hallgat.⁷⁹ A két nyelv a szövegben kétszerest jelent, mégsem kétszer akkorát, mert a felmérések tanúsága szerint a vizsgálatba bevont személyek finnül többet hallgattak, mint svédül. Lallukka Gabriella a finn csendet a monológyszerű kifejtés, az odahallgatás és a figyelés kultúrájaként írta le. „A finn feltételezi, hogy sok mindent kimondatlanul is meg lehet érteni.”⁸⁰ Ezért megbízhatatlannak, fecsegő alaknak, netán részeges fickónak tartja azokat, akik megítélése szerint túlságosan sokat beszélnek. A dél- vagy közép-európaiaknak viszont gyakran támad az a benyomásuk, hogy finn beszélgetőtársuk megnémult, keservesen nehezen gondolkodik, netán ostoba. A társalgásba iktatott szünetek szokatlan hosszúsága a japánokra is jellemző. Hallgatásuk szintúgy elmélyülésről, a gondolatok rendezéséről tanúskodik. Elvárják, hogy beszélgetőtársuk kurta szavakkal vagy biccentéssel jelezze: érti, miről van szó.⁸¹ Csendhez fűződő viszonyuk történetileg szorososan kapcsolódik a zen-buddhizmushoz, amely a megvilágosodás és a hitelesség forrását nem a beszédben, hanem a hallgatásban látja.⁸²

A mottóként választott idézetben – „Apám, mint a jütlandiak általában, szűkszavú ember volt” – az *általában* szó jelentését két statisztikai fogalom, a helyzeti középérték (medián) és a leggyakoribb adat (módusz) adja vissza a legpontosabban. Szemléltetésül állítottam össze a következő példát. Egy hétfős vállalat alkalmazottai (az ügyvezető igazgató, a termelésirányítás vezetője, a szakmunkások, a telephely őrzéséért és a takarításáért felelős dolgozók) minden hónap elején – csökkenő sorrendben – 1200, 800, 200, 200, 200, 100 és 100 pénzegységet kapnak kézhez elvégzett munkájuk ellenértékéért. Az átlag (számtani közép) 400, a medián, a sorba rendezett adatok középső eleme 200, ami ez esetben megegyezik a módusszal, a mintában előforduló leggyakoribb

adattal. A minta terjedelme, a legnagyobb és legkisebb számértékű adat különbsége pedig 1100. A szüksézsavúság–bőbeszédűség, illetve a csendesség–hangosság/zajosság is tapasztalatilag megragadható fogalmak, megvitatni egyedül azt érdemes, hogy miképpen kell megválasztani vagy megalkotni a mintán belüli sorba rendezés ismervét. A Jylland (németül: Jütland) -félsziget északi, Dániához tartozó részén élő emberek saját magukat kevés beszédűnek tartják, bár bizonyára köztük is akadnak megrögzött fecsegők. A skála itt is a hallgatagtól a szüksézsavún át a szószátyárig húzódik, de az bizonyos, hogy a sorba rendezett sokaságot középütt két részre osztó medián valamelyik szüksézsavú egyénre esik, amiként az is feltehető, hogy a mintában a szüksézsavúak fordulnak elő legnagyobb számban. A minta terjedelme nyilvánvaló módon szélesebb a hangos népek körében, mert köztük is akadnak csendes, zárkózott emberek. A skálák összehasonlítása pedig azt mutatná meg, hogy egy bőbeszédű jütlandi szüksézsavú olasznak bizonyulna.

A finnek a zord Észak lakói közül is kitűnnek hallgatagságukkal, míg a napfényes Dél lakói közül az olaszok rínak ki harsányságukkal. Az éghajlat és a népjellem alakulása között már az ókor óta párhuzamot vontak, a 18. században Montesquieu a kormányzati formák és az időjárás között is elméleti összefüggést állított fel. Úgy vélekedett, hogy a meleg éghajlat a népeket elernyeszti és szolgaságra kárhoztatja, míg a hideg éghajlat bátorrá és szabaddá teszi őket. A megannyiszor cáfolt klímaelmélet közszájon forgó ellentétei égtájakkal megragadott etnosztereotípiákban öltöttek testet, és a *zárkózott–nyílt*, *szorgalmas–lusta*, *hűvös* vagy *forró vérmérsékletű* stb. mellett a *halk–hangos*, illetve *hallgatag–fecsegő* páros is gyakori. Az összehasonlítás azonban nemcsak egyes népek között lehetséges, hanem egy-egy népen belül is. George R. Saunders például a francia határ közelében, a Tengeri-Alpokban fekvő kis olasz falu csendes és szófukar lakóit mutatta be tanulmányában.⁸³ Az Itáliát felkereső utazók egybecsengő leírása szerint Nápoly a hangoskodás, a zajongás városa. Johann Wolfgang Goethe 1787 kora tavaszán furcsa mód a tomboló utcai zajban talált nyugalmat, s úgy vélekedett, hogy a leglármásabb helyek egyike a móló.⁸⁴ Karel Čapek 1923-ban azt jegyezte fel, hogy „mindenki tülekszik, mindenki kiabál [...] hajtja a maga mondókáját”.⁸⁵ Egy évvel később Kosztolányi Dezsőt szinte letaglózta az érzékek együttes áradása: „a nápolyi utca csupa fény, csupa zaj, csupa szag, csupa íz”.⁸⁶ A megértő és türelmes Zbigniew Herbert 1959-ben fanyar humorral állapította meg: „Csak két hely viszonylag csöndes: a Capo da Monte Múzeum és az Albergo Fiore felvonója.”⁸⁷

Deborah Tannen a *Silence: Anything But* – azaz: *Csend: bármit, csak azt ne* – címet adta esettanulmányának, amelyben néhány kelet-európai hátterű New York-i zsidó társalgási stílusát is vizsgálta. Megfigyelte, hogy mindenáron el akarják kerülni a beszédészünet feszélyező csenddű sűrűsödését. Sűrű témaváltásaikat is az magyarázza, hogy tartanak a csendtől. A társalgásban beálló hirtelen csendet, amelyet számos nyelvben (az ógörögben, latinban, németben, oroszban, spanyolban stb.) az *Angyal szállt el felettünk* szólással fejeznek ki, kellemetlennek, túlságosan nyomasztónak érzik. Feltűnően gyakori körükben a beszélőváltás. Mindenki mondani akar valamit, még ha nincs is mit közölnie éppen, csak a társalgás folyamatosságát akarja kényszeredetten fenntartani. Gyorsan beszélnek, csaknem hadarnak, hangerejük és hangmagasságuk roppant széles tartományban mozog. Gyakran vágnak egymás szavába, nemritkán egyszerre beszélnek. Szívesen mesélnek történeteket, főleg magukról szólókat.⁸⁸ A fékezhetetlen, gyors beszéd a végletekig lecsupaszítja a grammatikai formát, állandósítja az allegro alakok (a magyarban ilyen például az *asziszem az azt hiszem* helyett) használatát.

A kínaiak is rendkívül zajosak. Hangosan beszélnek, csaknem kiabálnak, és minden kezük ügyébe eső tárggyal zajt csapnak. Nem egy utazó számolt be arról, hogy ha Kínára gondol, a madzsong köveinek fülsértő és izgatott csapkodása idéződik fel emlékezetében. „A kínaiak nem értik a csendet. Ugyanolyan ellenszenves számukra, mint a legtöbb nyugati ember számára a hangos decibelek. A csend magányt jelent – ha volna valaki a közelben, akkor zaj lenne [...] A kínai *re-nao* ('szórakozás') szó szerint jelentése: ('forró és zajos'). A csend definíció szerint zárja ki a kellemes időtöltést.”⁸⁹ Mindent csoportosan szeretnek csinálni, a közterületeken alig látni magányos kínait. Az ágyban fekvő beteg sem nyugalomra vágyik, hanem arra, hogy nyüzsgő és lármázó rokonok meg barátok vegyék körül. Nemcsak zajszerető, zajtűrő is. A sokszor éjszaka sem csituló éktelen ricsaj a szomszédokat sem zavarja. Mindez talán ősi szellemhitükkel függ össze. A zajcsapás különböző fajtáit és alkalmait a népszokások legősibb elemeként tárgyalják az etnográfusok.⁹⁰ A lármázással, szándékos zajkeltéssel járó szokáscelemek eredeti rendeltetése az volt, hogy távol tartsák az ártó szellemeket.

Nem követtem nyomon lépésről lépésre a magyarokról alkotott kép változásait, de a több mint egy évezred során temérdek képtelenséget hordtak össze rólunk. Regino prümi apát a 889. esztendőnél jegyezte fel *Évkönyvében*, hogy a magyarok a szörnyetegeknél is kegyetlenebb, nyers húst zabáló, vért szürcsőlő népség, akik foglyaik darabokra tépett szívét orvosság gyanánt rágcsgálják. A német krónikás az első történeti kútfő, aki a magyarok csendességéről–hangosságáról is tudósított: „természettől fogva hallgatagok, s készebbek a cselekvésre, mint a beszédre”.⁹¹ Ám nem szabad feledni, hogy a meghódítottak nagy ijedelmükben még az egyáltalán nem csendes hódítókat is tarthatják hallgatagnak, hiszen egyetlen szavukat sem értik. Eckhardt Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy a külhoni krónikások a magyarokról kezdetben nem szemtanúk híradása alapján alkottak képet, hanem a maguk és olvasóik ijesztgetésére korábban élt, nagy tekintélyű szerzők műveiből emelték át a barbároknak, hunoknak, szittyáknak évszázadok óta tulajdonított rémtetteket.⁹² Hóman Bálint a magyarokról szóló legkorábbi híradások szörványos adatait illesztette össze, amikor megrajzolta a honfoglaló magyar alakját, akiben „nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, mindig politizáló, idegenekkel szemben bizalmatlan, óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyíltszívű és egyenes, a harcban vitéz, bár sokszor állhatatlan, az életküzdelmekben bátor, munkás, nélkülözést tűrő, de a jólétet és pompát kedvelő, hallgatag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki őstét felismernünk”.⁹³

Freisingi Ottó püspök véleménye sem hízog, bár ő személyesen is ismerte eleinket, 1147 nyarán, II. Géza uralkodása idején járt a Magyar Királyságban, amikor III. Konrád kereszties seregével a Szentföldre indult. Világkrónikájában ekként foglalta össze az alacsony, „rút ábrázatú”, vad és barbár népről, illetve annak országáról alkotott véleményét: „joggal hibáztatható a végzet, vagy inkább csodálandó az isteni elnézés, amely, nem tudom mondani, hogy embereknek, hanem ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott”.⁹⁴ Évszázadok múltán, a törökök európai terjeszkedésével párhuzamosan a rólunk alkotott kép előjele az ellenkezőjére váltott: az addig vérszomjasnak és kegyetlennek ábrázolt magyarokat immár a kereszténység bátor és önfeláldozó védelmezőinek, „Krisztus atlétáinak” (*Christi athletae*) tartották, a Magyar Királyságot pedig a kereszténység pajzsának, kőfalának, várának, védőgátjának stb. nevezték. III. Ulászló lengyel–litván király (I. Ulászló néven magyar király) 1440. március 8-án Krakkóban kiadott oklevelében „a katolikus hitet védelmező fal és pajzs” (*murus et clipeus... defensione fidei catholice*) szerepel.⁹⁵ Szólásként azonban „a kereszténység védőbástyája” változat rögzült. A török kiűzése után a bécsi udvarnak az állt érdekében, hogy a magyar urakat dölyfös, léha, bárdolatlan kényurakként mutassa be. A fejletlen országban, ahol a tudatlanság nemzeti erény, a parasztok a csárdában nótázva nyakalják a bort. Eckhardt azt is megfigyelte, hogy a romantika eljöttével az értékek ismét a fejük tetejére álltak, s „ami a magyar életben addig megvetésre méltó elmaradottságnak látszott, lelkes bámulókra talált”.⁹⁶

A Pest-Budán és Tokajban nevelkedett osztrák költő, Nikolaus Lenau sokat tett azért, hogy a puztán robogó ménes, a csikós ostorpattogtatása, a nádfedeles kunyhóban menedékre leő betyár, a cigány zenéjére mulató, majd a csárdából nagy hirtelen a csatába vágató huszár alakja mélyen beleivódjon a külföldiek, elsősorban a németek és az osztrákok magyarsággépébe, de honfitársaink számottevő része is örömmel ismer magára ebben a torzító tükörben. S valóban, nem is olyan ritka, hogy egybeesik a mások alkotta kép és az önkép. A lovát biztosan megülő, daliás vitéz vagy a vendégszerető, nagyevő-nagyivó, szívesen mulatozó, danolászó, duhaj magyar úr alakja is ilyen. Számos esetben egyértelmű a megrajzolt alak szociológiai lehorgonyozottsága. Illyés Gyula a magyar ember lelki tulajdonságait próbálta egybegyűjteni, és úgy találta, hogy „valamennyi alján a szabadság szeretetét leljük. Ezt találjuk nemcsak erényeiben, hanem fogyatékságaiban is. Ezért konok, hallgatag, elhúzódo, sőt egyenetlenkedő. Ezért bizalmatlan. A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse.”⁹⁷ Feltehetően saját juhász ősei lebegtek a szeme előtt, amikor papírra vetette gondolatait, amelyek kísértetiesen emlékeztetnek arra a képre, amelyet Hóman illesztett össze a honfoglaló magyarokról szóló külhoni híradások elemeiből. A szabadság szeretetén sem értették mindig ugyanazt. Sokan bólintanának jóváhagyóan arra az állításra, hogy a magyarok mindig is nagy becsben tartották a szabadságot, de megrökönyödve csóválnák a fejüket a víg kedélyű zempléni főúr, Szirmay Antal sorait olvasván: „A magyarok szabadsága abban áll, hogy az örökös király a hazai országos törvények szerint uralkodják rajtuk.”⁹⁸

Az önszemléletünk alakulását nyomon kísérő Keresztury Dezső is felismerte, hogy a nemzeti jellemvonások nem időtlen szubsztanciák. Tanulmányában három magyarsággépet vetett egybe:

Beöthy Zsolt ellenséget fürkésző, párdubőr kacagányos, magányos volgai lovasát (1896),⁹⁹ Ady Endre eltévedt, hajdani lovasát, akinek „*Vak ügetését hallani*” a fénytelen utakon (*Az eltévedt lovas*, 1914) és Prohászka Lajos bujdosóját (1936). Az összehasonítást követően így fogalmazott: „Minden nemzetben megvan a törekvés arra, hogy egyéniségének eszményét, sorsának látomását, létének értelmét szuggesztív, közérthető formában megrögzítse. Az ősmagyar lovas és a bujdosó alakját ugyanez a törekvés igyekezett a magyarság történelmi, népi s szellemi egészét kifejező szimbólummá növelni. Honnan van, hogy az eredmény ilyen rendkívüli mértékben ellentmondó?”¹⁰⁰ Több mint fél évszázad múltán Hunyady György ugyanezre a kérdésre kereste a választ. Mi az oka annak, hogy a nemzetkarakterológiai vizsgálódások eredményei „nem halmozódnak, nem állnak össze egy átfogó és tartós egészszé[?]” Meglehet, hogy ebben a változékonyságban, heterogenitásban, nem kumulatív jellegben szerepe van annak, hogy a történetileg kialakult *nemzeti kultúrát* – amelynek vitathatatlanul vannak egyedi vonásai – a közember és a pszichológus szakember egyaránt a *személyiségtulajdonságok dimenzióiban* próbálja leírni.¹⁰¹ Ezek a vizsgálódások valamilyen értelemben kétségkívül a tapasztalatra támaszkodnak, de mivel nem összegeződnek, nem felelnek meg a tudományos kutatás szigorú követelményeinek.

A nemzetkarakterológiai állítások túlnyomó többségével kapcsolatban a kutatók nem azt vizsgálják, hogy igazak-e vagy hamisak, nem is azt, hogy miképpen igazolhatók vagy cáfolhatók. Elsődleges feladatuk az, hogy felgyűjtsék és rendszerezzék ezeket az állításokat, és megpróbáljanak választ adni arra, hogy kik és miért hisznek bennük. Annak a kérdésnek az eldöntésekor viszont, hogy egy nép mennyire csendes, hangos vagy zajos, nem értékelő állásfoglalásokat, hanem tapasztalati tényeket vizsgálnak. Az efféle állítások egytől egyig ellenőrizhetők, nem tapadnak hozzájuk előítéletek. Egyáltalán nem sértő az a tényeken nyugvó állítás, hogy az olaszok sokat beszélnek és hangosak, míg a finnek keveset beszélnek és hallgatók. Az „olaszok” és a „finnek” ez esetben annak rövidítéseként szolgál, hogy a reprezentatív mintába bevont olaszokból és finnekből az egész sokaságra levont következtetések alapján túlnyomó többségükre ez vagy az a magatartás jellemző-e. Így eldönthető, hogy egy meghatározott időszakban az egyes népek mennyire hangosak vagy csendesek. A vizsgálat eredménye nem feltétlenül vág egybe azzal, hogy ugyanezek a népek – beleértve saját magukat is – kiket tartanak csendesnek vagy hangosnak, hallgatagnak vagy elviselhetetlen fecsegőnek.

Átfogó kutatások híján, javarészt saját megfigyeléseimre támaszkodva annyit azért elmondhatok, hogy a 21. század elején a magyarok beszédes, de mérsékelt hangos emberek. Ezt támasztja alá az a 2017. évi internetes felmérés is, amelyben arra keresték a választ, hogyan vélekednek egymásról a lengyelek és a magyarok: „nem tartjuk a másikat igazán hangos és harsány nemzetnek”.¹⁰² A Budapesten élő spanyol és olasz ajkú külföldiek kinszenvedésként élik meg, hogy lakóhelyükön „csendben kell lenniük”. Az utóbbi tíz-húsz esztendő alatt azonban mi is hangosabbak lettünk, ami a külföldiek beszédéhez való itthoni és külhoni idomulással magyarázható. Az a megállapítás, amely szerint a magyar ember csendes és hallgató, korábban a parasztságra volt jellemző, manapság egy lélektani típusra. Az átlagos magyar nem lassú beszédű, és nem is hadar. A beszéd hevében csak elvétve hadonászik, szavait ritkán kíséri széles taglejtésekkel. Nem csak akkor szólal meg, ha van mondanivalója, de sokszor érzi úgy, hogy udvariatlanság volna csendben maradni, és egyébként is feszélyezi a társalgásban beálló hosszú csend. Gyakran folyomodik a csupán a társalgás folyamatosságát szolgáló, információt önmagában nem hordozó fatikus aktusokhoz. Minél fiatalabb valaki, annál kevésbé viseli el, ha megnyúlik a két megszólalás közé ékelődő szünet. Markó Alexandra *Beszélőváltás a társalgásban* című előadásában (2006) egy empirikus kutatásról számolt be: a társalgásban részt vevő huszonegy éves egyetemi hallgatók számára a hallgatás még elfogadható időtartama legfeljebb öt másodperc, de leggyakrabban egy másodpercen belül szólaltak meg.¹⁰³ A másik szavába vágni még baráti társaságban is udvariatlanságnak számít, csaknem mindig elnézést is kérnek érte. Idegesíti őket, ha beszélgetőtársuk nem néz a szemükbe. Őszintétlennek tartják, aki kerüli a tekintetüket. Azt gondolják, hogy szavak nélkül is sok minden közölhető, de a gondolatok csendes átadása számtalanszor a szavak zátonyára fut. A kimondatlanság feszélyezi őket, nem képesek sokáig magukban tartani, ami szívüket-lelküket nyomja. Ahogy Kazinczy Ferenc fogalmazott 1808-ban Pápay Sámuelnek írott levelében: „Hallgatni szabad (néha!): de egyebet mondani, mint amit érzünk, soha nem szabad.”¹⁰⁴

JEGYZETEK

- ¹ Asta NIELSEN, *A hallgatag múzsa*, Gondolat, Budapest, 1982, 10. Az eredeti: *Fader var en påfaldende stille og fåmælt mand, som den jyde han var*.
- ² KARINTHY Frigyes, *Tanár úr kérem*, Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1958, 54.
- ³ Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2, Akadémiai, Budapest, 1970, 816.
- ⁴ LAJTAI L. László, „Magyar nemzet vagyok”, Argumentum, Budapest, 2013, 241. és 239., illetve 14.
- ⁵ Vö. Arnold L. ROSENBERG, *The Hardest Natural Languages*, *Linguisticae Investigationes*, 1979/2, 335. k., 1–3. ábra.
- ⁶ A Dél-Afrikában és Tanzániában élő népcsoportnak a búrok adták – a csettintő hangokat utánozva – a *hottentotta* nevet, önelnevezésük a *khoi* vagy *khoikhoi(n)* szó, amelynek jelentése nama nyelven ‘ember’, illetve megkettőzve: ‘az emberek embere’. Vö. FODOR István (főszerk.), *A világ nyelvei*, Akadémiai, Budapest, 1999, *koiszan* nyelvek szócikk, 753.
- ⁷ Vö. NÁDASDY Ádám, *Népnevek: külső és belső* = KÁLMÁN László–NÁDASDY Ádám, *Hárompercesek a nyelvről*, Osiris, Budapest, 1999, 169.
- ⁸ KÁLMÁN László, *Miről nevezik el egymást a népek?* = KÁLMÁN–NÁDASDY, *i. m.* 170–171.
- ⁹ SZILÁGYI N. Sándor, *Bozgor = Mi-egy-más*, Kalota, Kolozsvár, 2003, 503.
- ¹⁰ Vö. KALLÓS Ede, *Hangutánzás – szóutánzás*, Magyar Nyelvőr, 1935/1–3, 7–8.
- ¹¹ Vö. SZIGETVÁRI Iván, *Digo és társai*, Magyar Nyelv, 1921/9–10, 213, valamint KARINTHY Ferenc, *Digó, diga*, Magyar Nyelv, 1946/1–5, 61–62.
- ¹² Vö. LOTZ János, *A magyar szó etimológiájának kérdéséhez* = *Szonettkoszorú a nyelvről*, Gondolat, Budapest, 1976, 320.
- ¹³ RÓNA-TAS András ebből a szempontból vette sorra az egyes nyelveket (*A honfoglaló magyar nép*, Balassi, Budapest, 1997, 149. skk.), Angela MARCANTONIO viszont *Az uráli nyelvcsalád* (Magyar Ház, Budapest, 2006) című könyvében még azt is megkérdőjelezte, hogy létezik ilyen nyelvcsalád.
- ¹⁴ William Graham SUMNER, *Népszokások*, Gondolat, Budapest, 1978, 38. Az eredeti: *one’s own group is the center of everything, and all others are scaled and rated with reference to it. [...] Each group thinks its own folkways the only right ones, and if it observes that other groups have other folkways, these excite its scorn*.
- ¹⁵ Vö. Boris BIZUMIC, *Who Coined the Concept of Ethnocentrism?*, *Journal of Social and Political Psychology*, 2014/1, 4.
- ¹⁶ Ludwig GUMLOWICZ, *Der Rassenkampf*, Wagner’sche Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1883, 252–253. Az eredeti: *Zumeist wird bisher alle Geschichtschreibung von beschränkten ethnozentrischen Gesichtspunkten beherrscht. [...] Man kann getrost sagen, daß der größte Theil der Geschichtschreibung bisher überhaupt nur diesem subjectiven Bedürfnisse der Menschen entsprang, ihr Eigenes und Nächstes zu verherrlichen und dabei das Fremde und Fernstehende zu erniedrigen und zu verunglimpfen*.
- ¹⁷ Northrop FRYE, *Az Ige hatalma*, Európa, Budapest, 1997, 43. Az eredeti: *The principle invoked is that we belong to something before we are anything, that our loyalties and sense of solidarity are prior to intelligence*.
- ¹⁸ Edmund LEACH, *Szociálintropológia*, Osiris, Budapest, 1996, 102. Az eredeti: *We need to believe that we are different: that human beings are different from other animals, that ‘we’ are different from our enemies and even more different from total strangers*.
- ¹⁹ Vö. ORTUTAY Gyula (főszerk.), *Magyar néprajzi lexikon*, 5, Akadémiai, Budapest, 1982, 628.
- ²⁰ Vö. O. NAGY Gábor, *Mi fán terem?*, Gondolat, Budapest, 1957, 356.
- ²¹ Vö. HADROVICS László, *Magyar frazeológia*, Akadémiai, Budapest, 1995, 147.
- ²² Forgács Tamásnak is a szemébe ötlött, hogy régebbi szólásgyűjteményeinkben a *tót* népnév fordul elő leggyakrabban. Vö. FORGÁCS Tamás, *Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap... – avagy: hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípiá*, *Acta Universitatis Szegediensis* 39, 1998, 101.
- ²³ William SHAKESPEARE, *Romeo és Júlia*, Révai, Budapest, 1944, (I, 3) 30. Kosztolányi Dezső fordítása. Az angol eredetiben nem szerepel semmiféle népnév: *everything in extremity*. A fordítottság képze az 1788-tól adatolt *tótágas* edénytartó jelentéséből fakad. A *tótágast áll* szó szerinti értelemben egy nyaktörő mutatvány – ‘kézen- vagy fejenállás szétterpesztett lábakkal’ – kivitelezésében tanúsított testi ügyességet jelent, átvitt értelemben pedig felfordulást, rendtelenséget.
- ²⁴ Vö. Peter ORAVEC, *Slovník slangu a hovorovej slovenčiny*, Maxdorf, Praha, 2014, *madar* szócikk, 122.
- ²⁵ „A *Mad’ar* népnév és a *Mad’arsko* országnév mellett az *Uher* és az *Uhersko* (melléknévi változatban *uherský*) is gyakori elemei a cseh szókincsnek, főleg a régi Magyarországgal kapcsolatosan.” DOBOSSY László, *Csehül áll – magyarul beszél*, Magyar Nyelv, 1971/1, 79.
- ²⁶ CSAPLOVICZ János, *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1990, 21–22.
- ²⁷ Vö. DÓHOVITS [Bazil], *Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek*, Tudományos Gyűjtemény, 1824/IX, 4. és 8–9.
- ²⁸ ZRÍNYI Miklós, *Az Török Áfium ellen való orvosság*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 284.
- ²⁹ Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Jószyöveg Műhely, Budapest, 1997, 6. Az eredeti: *fließt eine abschätzige Bedeutung in die Bezeichnungen ein, so daß die Gegenseite sich wohl angesprochen, aber nicht anerkannt finden kann*
- ³⁰ Vö. GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, *Hellének és barbárok, avagy az európai identitás problémáiról* = DARÓCZI Enikő–LACZKÓ Sándor (szerk.), *Az identitás*, Státus, Szeged, 2020, 101.

- ³¹ Vö. JOHN LYONS, *Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, 271–272, valamint D. A. CRUSE, *Lexical Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 199.
- ³² Vö. STRABÓN, *Geógraphika*, Gondolat, Budapest, 1977, (XIV, II, 28) 693.
- ³³ CICERO, *Az állam*, Akadémiai, Budapest, 1995, (I, 37, [58]) 101. Az eredeti: *sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros quam Romanos puto.*
- ³⁴ Vö. LENGYEL András, *A négerkedő Kosztolányi = Képzlet, írás, hatalom*, Quintus, Szeged, 2010, 139–150.
- ³⁵ Vö. KÓSA László, *Lengyelkedik*, Magyar Nyelv, 1995/2, 204. kk. Azokra a lengyel bujdosókra utaltak így, akiket levett szabadságharcukat (1795, 1831, 1847) követően magyar nemesi családok fogadtak be.
- ³⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Úri muri*, Athenaeum, Budapest, é. n. [1927], 12.
- ³⁷ BEÖTHY Zsolt, *Kálózdy Béla*, II, Franklin, Budapest, 1908, 203.
- ³⁸ Vö. ZENO VENDLER, *Shadow Performatives = Res Cogitans*, Cornell University Press, Ithaca (New York)–London, 1972, 207. k.
- ³⁹ Vö. HAVADI Gergő–MAJTÉNYI György, *Haverok, buli, Politikai Bizottság*, Forrás, 2011/7–8, 196.
- ⁴⁰ A szláv *brat* 'fivér' szóból eredő magyar *barát* 1156 körül jelent meg nyelvünkben 'szerzetes', 1195 táján 'felebarát', a 14–15. század fordulóján 'jóakaró, segítőtárs' jelentésben. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, Akadémiai, Budapest, 1984, 246.
- ⁴¹ Az eredeti: *Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν. / Diliges proximum tuum, sicut teipsum.*
- ⁴² Max WEBER, *Gazdaság és társadalom*, 2/1, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992, 276. A német *Nächste* szó egyaránt jelent legközelebbit és felebarátot, Weber idézőjellel utal erre a kétértelműsége: „*Der »Nächste« hilft dem Nachbar, denn auch er kann seiner einmal bedürfen.*”
- ⁴³ Vö. syi [Szakadát István], *Cselekvéstudomány dióhéjban*, Typotex, 2008, 92. skk.
- ⁴⁴ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Akadémiai, Budapest, 1993, 592.
- ⁴⁵ A következő gyűjteményeket lapoztam végig: DUGONICS András, *Magyar példa beszédek és jeles mondások* (1820); ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve* (1851); Dr. MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (1896); O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások* (1966); HADROVICS László, *Magyar frazeológia* (1995); T. LITOVKINA Anna, *Magyar közmondások nagyszótára* (2005); BÁRDOCSI Vilmos, *Szólások, közmondások eredete* (2015).
- ⁴⁶ MARGALITS, *i. m.*, 763.
- ⁴⁷ Vö. HERBERT PAUL GRICE, *Társalgás és logika = Tanulmányok a szavak életéről*, Gondolat, Budapest, 2011, 30. Az eredetiben: *He is an Englishman; he is, therefore, brave.*
- ⁴⁸ Vö. Kurt LEWIN, *A zsidók közötti öngyűlölet = Csoportdinamika*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1975, 286.
- ⁴⁹ Vö. Walter LIPPMANN, *Public Opinion*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1922, 89.
- ⁵⁰ Uta QUASTHOFF, *Soziales Vorurteil und Kommunikation: eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1973, 28. Az eredeti: *Ein Stereotyp ist der verbale Ausdruck einer auf soziale Gruppen oder einzelne Personen als deren Mitglieder gerichteten Überzeugung. Es hat die logische Form eines Urteils, das in ungerechtfertigt vereinfachender und generalisierender Weise, mit emotionalwertender Tendenz, einer Klasse von Personen bestimmte Eigenschaften oder Verhaltensweisen zu- oder abspricht. Linguistisch ist es als Satz beschreibbar.*
- ⁵¹ Gordon W. ALLPORT, *Az előítélet*, Gondolat, Budapest, 1977, 170. Az eredetiben dőlttel szedve: *Probably in no case can it ever be said that a group difference marks off every single member of a group from every single nonmember.*
- ⁵² Vö. LIPPMANN, *i. m.*, 81.
- ⁵³ Vö. SZEMERKÉNYI Ágnes, *A múlt tudósa* [Kertész Manó], Helikon, Budapest, é. n. [1985], 260.
- ⁵⁴ FORGÁCS, *i. m.*, 88. és 90.
- ⁵⁵ Vö. FORGÁCS, *i. m.*, 88., valamint Uta QUASTHOFF, *Linguistic Prejudice / Stereotypes* = Ulrich AMMON–Norbert DITTMAR–Klaus J. MATTHEIER–Peter TRUDGILL (eds): *Sociolinguistics / Soziolinguistik*, 1, Walter de Gruyter, New York–Berlin, 2004, 785–799.
- ⁵⁶ Vö. Willard van Orman QUINE, *A logika módszerei*, Akadémiai, Budapest, 1968, 38.
- ⁵⁷ Vö. KÖVECSES Zoltán–BENCZES Réka, *Kognitív nyelvészet*, Akadémiai, Budapest, 2010, 69.
- ⁵⁸ MARGALITS, *i. m.*, 764.
- ⁵⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, Szépirodalmi, Budapest, 1969, 301.
- ⁶⁰ Vö. POGÁR Demeter, *Azok a zabálnivaló kiscicák*, Népszabadság, 2004. április 17. (Hétfégi melléklet) 6.
- ⁶¹ Vö. FORGÁCS, *i. m.*, 91–92.
- ⁶² Hugo MÜNSTERBERG, *Az amerikaiak és a németek* = HUNYADY György (szerk.), *Nemzetkarakterológiák*, Osiris, Budapest, 2003, 229. Az eredeti: *Caricatures are not portraits, but they can be helpful in recognizing the essential features which the designer really believes himself to see in the original. The caricature of the German, popular from the Atlantic to the Pacific, is moreover not confined to the comic papers, but is excellently represented in the serious editorials of many newspapers*
- ⁶³ PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bujdosó*, Danubia, Budapest, 1941, 33. és 164. Egyik mottójául Kölcsey Ferenc-től választott idézetet, amely szerint nemzetünkre a „szegény bujdosó magyar nevezet” illik igazán. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok = Minden munkái*, III, Heckenast Gusztáv, Pest, 1842, 25.
- ⁶⁴ Vö. SZEKFŰ Gyula, *Nem vagyunk bujdosók*, Magyar Szemle, 1938/4, 391–396.
- ⁶⁵ HUNYADY György, *A nemzeti karakter talányos pszichológiája* = HUNYADY, *i. m.*, 7.
- ⁶⁶ Vö. ALLPORT, *i. m.*, 157. skk.
- ⁶⁷ PLATÓN, *Törvények = Összes művei*, III, Európa, Budapest, 1984, (I. 644e–645a) 468. – Az eredeti: *τὴν πόλιν*

ἄπαντες ἡμῶν Ἕλληνες ὑπολαμβάνουσιν ὡς φιλόλογός τε ἐστί καὶ πολύλογος, Λακεδαιμόνα δὲ καὶ Κρήτην, τὴν μὲν βραχύλογον, τὴν δὲ πολύνοιαν μᾶλλον ἢ πολυλογίαν ἀσκοῦσαν

⁶⁸Vö. DELL HYMES, *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata* = PLÉH Csaba–SÍKLAKI István–TERES-
TYÉNI Tamás (szerk.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Osiris, Budapest, 2001, 464. k.

⁶⁹Thornton WILDER, *A mi kis városunk = Drámák*, Európa, Budapest, 1981, (I) 84. Benedek Marcell fordítása. Az eredeti: *Softer! Get it out of your heads that music's only good when it's loud. You leave loudness to the Methodists.*

⁷⁰Vö. DANIEL N. MALTZ, *Joyful Noise and Reverent Silence* = Deborah TANNEN–Muriel SAVILLE-TROIKE (eds), *Perspectives on Silence*, Ablex Publishing Corporation, Norwood (New Jersey), 1985, 130. és 129.

⁷¹Vö. Edmund LEACH, *Culture and Communication*, Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–Melbourne, 1976, 63.

⁷²Az első magyar kiadás, Szekrényi Lajos fordítása még híven követte az eredetit – *Winnetou a vörös gentleman* (1904) –, de Kosáryné Réz Lola fordításának (1927) vagy Szinnai Tivadar átdolgozásának (1966) címe a személynévre korlátozódott. Az apacsok meszkalero (vagy csirikava) törzsébe tartozó főnökének kalandos és szomorú történetét több mint harminc nyelvre fordították le.

⁷³Vö. Keith H. BASSO, 'To Give up on Words': *Silence in Western Apache Culture*, *Southwestern Journal of Anthropology*, 1970/3, 227.

⁷⁴Vö. Ron SCOLLON–Suzanne B. K. SCOLLON, *Narrative, Literacy and Face in Interethnic Communication* (Ablex Publishing Corporation, Norwood [New Jersey], 1981), valamint Viveka ADELWARD, *Puhetta, juorua, riitaa, naurua eli miten keskustelemme* (Kustantaja, Helsinki, 1992).

⁷⁵Auli HAKULINEN–Fred KARLSSON, *Den finländska tystnaden* = Tove SKUTNABB-KANGAS–Olaug REKDAL (eds), *Vardagskrifter till Jan och Jens*, Institutionen för nordiska språk, Uppsala, 1977. Idézi: Kari SAJAVAARA–Jaakko LEHTONEN, *The Silent Finn* = TANNEN–SAVILLE-TROIKE, *i. m.*, 194.

⁷⁶Vö. SAJAVAARA–LEHTONEN, *i. m.*, 199. k.

⁷⁷Vö. Kari SAJAVAARA–Jaakko LEHTONEN, *The Silent Finn Revisited* = Adam JAWORSKI (ed.), *Silence. Interdisciplinary Perspectives*, Walter [Mouton] de Gruyter, Berlin–New York, 1997, 273. skk.

⁷⁸„A XIX. század második harmadában a kultúrpolitika vezető egyéniségei, Johan Ludvig Runeberg (1804–1877) és Zachris Topelius (1818–1898) az oroszellenesség jegyében egységesülő finnországi népességet olyan nemzetté kívánták tenni, mely nem nyelvi közösséget alkot, nem az etnikai többség hegemoniájára épül, hanem [...] az anyanyelvtől független, finn identitású polgárok alkotta egység.” SIRATÓ Ildikó, *Finnország nemzeti irodalma – példa az európai periférián kialakult kétnyelvűségre*, *Helikon*, 1998/3, 303.

⁷⁹Az eredeti: *Und sieht ein Volk, das in zwei Sprachen schweigt.*

⁸⁰LALLUKKA Gabriella, *Finnország* = HIDASI Judit (szerk.), *Szavak, jelek, szokások*, Windsor, Budapest, 1998, 88.

⁸¹Vö. HIDASI Judit, *Japán* = HIDASI, *i. m.*, 143.

⁸²Vö. Takie S. LEBRA, *The Cultural Significance of Silence in Japanese Communication*, *Multilingua*, 1987/4, 345. k.

⁸³George R. SAUNDERS, *Silence and Noise as Emotion Management Styles* = TANNEN–SAVILLE-TROIKE, *i. m.*, 166. kk.

⁸⁴Vö. Johann Wolfgang GOETHE, *Utazás Itáliában*, Magyar Helikon, Budapest, 1961, 190. és 192.

⁸⁵Karel ČAPEK, *Olaszországi levelek = Aranykagylótól az éjfélig napig*, Magvető, Budapest, 1957, 32. Az eredeti: *všecko se tlačí, povykuje [...] vyvolává, nabízí, řve*

⁸⁶KOSZTOLÁNYI Dezső, *Itália = Elsüllyedt Európa*, Hátrahagyott művei VII, Nyugat, Budapest, 1943, 99.

⁸⁷Zbigniew HERBERT, *A dóroknál = Barbár a kertben*, Európa, Budapest, 1976, 23. Az eredeti: *Tylko dwa miejsca, w których było względnie cicho, to muzeum Capodimonte i winda w „Albergo Fiore”.*

⁸⁸Deborah TANNEN, *Silence: Anything but* = TANNEN–SAVILLE-TROIKE, *i. m.*, 102.

⁸⁹J. C. YANG, *The Xenophobe's Guide to The Chinese*, Ravette Books, Horsham, 1995, 12. Az eredeti: *The Chinese do not understand silence. It is as distasteful to them as are loud decibels to most Westerners. Silence means loneliness – if there was anyone around there would be noise [...] The Chinese word for 'having a good time' is re-nao, which means literally 'it's hot and noisy'. If it is quiet then by definition a good time is not being had.*

⁹⁰Vö. SZENDREY Zsigmond, *A magyar népszokások ősi elemei*, *Ethnographia/Népélet*, 1940/3, 353.

⁹¹REGINO Évkönyve = GYÖRFFY György (s. a. r.), *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Gondolat, Budapest, 1958, 162. Az eredeti: *natura taciti, ad faciendum quam ad dicendum promtiores*

⁹²ECKHARDT Sándor, *A magyarság külföldi arcképe* = Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 88. kk.

⁹³HÓMAN Bálint, *Szent István*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1938], 22.

⁹⁴FREISINGI Ottó, *I. Frigyes császár tettei* = Dr. GOMBOS Ferencz Albin (szerk.), *Középkori krónikások*, XV–XVI, Athenaeum, Budapest, 1913, 107. Az eredeti: *ut iure fortuna culpanda vel potius divina pacientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram.*

⁹⁵Vö. TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936/7–12, 301–302.

⁹⁶ECKHARDT, *i. m.*, 113.

⁹⁷ILLYÉS Gyula, *Ki a magyar?*, MEFHOSZ [Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége], 1939, 45.

⁹⁸SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben / Hungaria in parabolis*, Kriterion, Kolozsvár, 2008, 91.

⁹⁹Vö. BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Athenaeum, Budapest, 1896, 1. skk.

¹⁰⁰KERESZTURY Dezső, *A magyar önismeret útja* = SZEKFI, *i. m.*, 43.

¹⁰¹HUNYADY, *i. m.*, 46. A szerző kiemelései.

¹⁰²*Mi jut eszükbe a lengyeleknek a magyarokról? És fordítva? A szallas.hu és az answer.hu közös felmérése:* https://alfahir.hu/2017/02/23/lengyelorszag_magyarorszag

¹⁰³IX. Pszicholingvisztikai és Alkalmazott Nyelvészeti Nyári Egyetem, Balatonalmádi, 2006. május 21–24.

¹⁰⁴KAZINCZY Ferenc *összes művei*, III, Levelezés VI, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895, 27.